

म. ग्रं. सं. ठाणे

सन

विषय

लेखक गोविंद शंकरशास्त्री

संग्रहालय क्रमांक

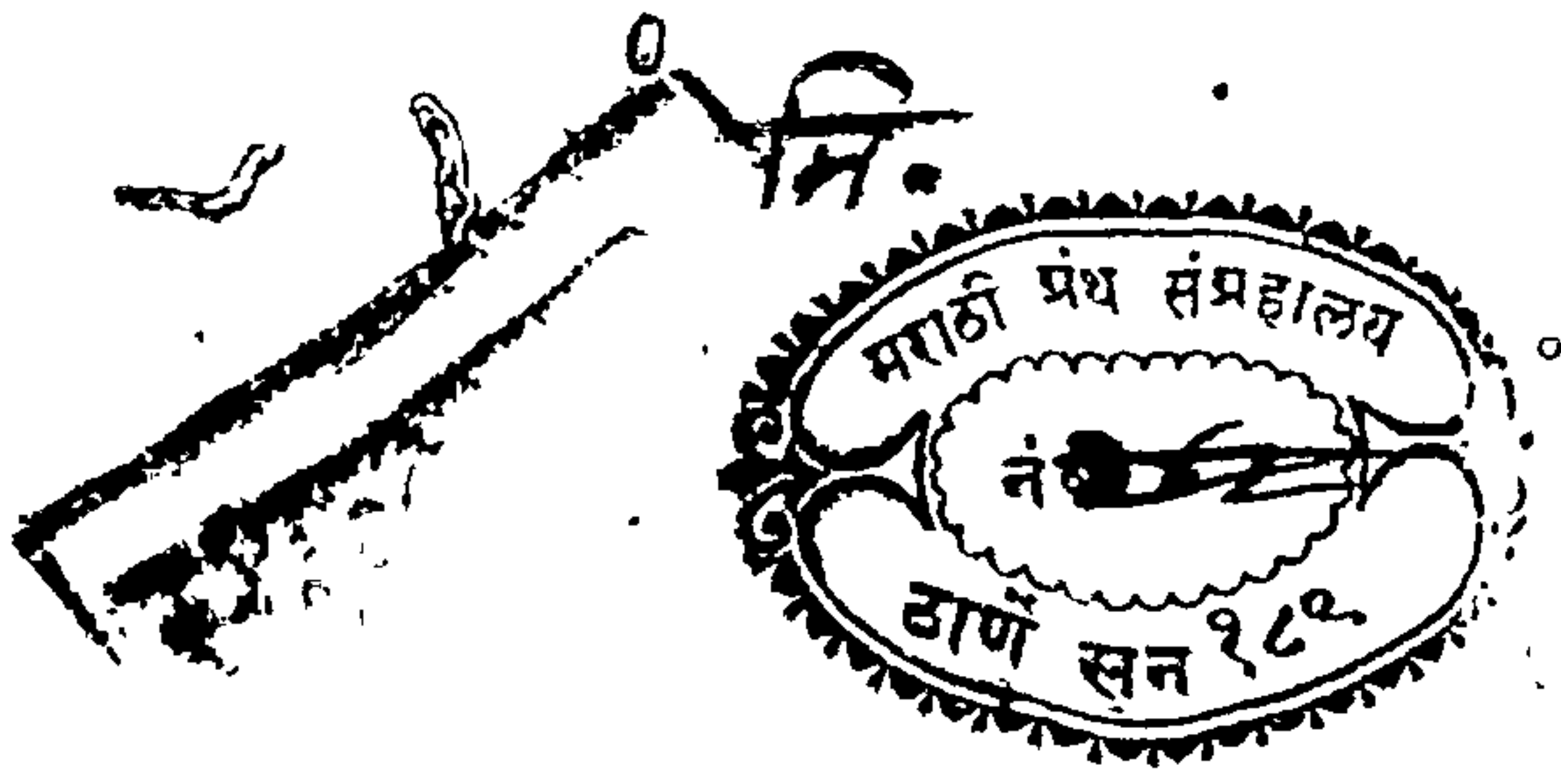
पुस्तकाचे नांव

26

संक्र.

सद्दर्शन

जिबंथा

५. ११. १२०

Presented to the Editor

Arrowsday

Panna

with the best-compliments
of the Publisher.

Bombay 23rd September
1882

THE
SADVARTANA.

BY

GOVIND SHANKAR SHÁSTRÍ BĀPAT.

(Registered under Act XXV. of 1867.)

PUBLISHED BY JAVAJI DADAJI

PROPRIETOR, "NIRNAYA-SAGAR" PRESS.

BOMBAY.

1882.

(All Rights reserved by the publisher.)

संस्कृत पुस्तक,

गोविन्द शङ्कर शास्त्री बापट

ह्यांनी लिहिलें.

तें

जावजी दादाजी ह्यांनी आपल्या " निर्णयसागर "

छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध केलें.

मुंबई.

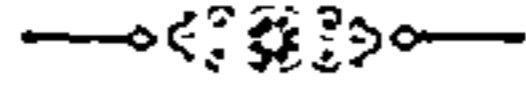
(सन १८३७ च्या २५ व्या अकटाप्रमाणें नांदून प्रसिद्ध केल्यानि

सर्व हक्क आपले स्वाधीन ठेविले आहेत.)

इ० सन १८८२.

किंमत १२ आण्डे

प्रस्तावना.

इंग्रजींत 'साम्युएल् स्माइलस्' या प्रसिद्ध ग्रंथकारानें लिहिलेलें 'क्यारेक्टर' या नांवाचें अत्युत्तम पुस्तक वाचीत असतां अशा प्रकारचें पुस्तक मराठींत असावें असें वाटल्यावरून त्या पुस्तकाच्या आधारानें हें लहानसें पुस्तक लिहिलें आहे. मूळ पुस्तकाच्या मानानें हें फार लहान झालें आहे. मूळ पुस्तकाचा कर्ता उत्तम लिहिणारा असून त्याच्या देशांतील विद्याप्रसार, ऐश्वर्य, उद्योग इत्यादि गुणांच्या योगानें पाहिजे त्या विषयावर पाहिजे तितकीं उदाहरणें सांपडण्यासारखीं असल्यामुळें तो ग्रन्थ फारच उत्तम झाला आहे. ग्रन्थसमागम व विवाहमैत्री हे दोन भाग जसे ग्रन्थकारानें उदाहरणांनीं खुलवून दिले आहेत तसें इकडील उदाहरणांनीं करतां येणें कठिण आहे. यामुळें या पुस्तकांतील सर्व भाग सारखे करतां आले नाहींत. पुस्तक तयार झाल्यावर हस्तलेख बऱ्याच विद्वानांनीं पाहिला. पुस्तक चांगलें झालें असून असें पुस्तक असावें असा सर्वांचा अभिप्राय पडला; परंतु कित्येक गोष्टींत मतभेद झाला त्याबद्दल दोन शब्द लिहिणें अवश्य आहे. कित्येकांचें ह्मणणें होतें कीं मूळ पुस्तकांतील बहुतेक सर्व भाग यांत आणावा; परंतु असें करण्यास बऱ्याच अडचणी होत्या.

युरोपियन लोकांची देशस्थिति, रीतभात, आचारव्यवहार, हे अगदीं भिन्न असल्यामुळे त्यांच्या सर्व गोष्टी आपणास मनोरंजक किंवा अनुकरणीय होतील असें नाहीं. यासाठीं सामान्य रीतीनें सर्वास लागू असणारा मूळ पुस्तकांतील बराच मजकुर यांत घेतला आहे. हल्लीं आपल्या देशांत नाटके व कादंबऱ्या यांची जशी बरीच गोडी आहे तशी असल्या ग्रन्थांची आहे असें वाटत नाहीं, त्यामुळे पुस्तक मोठें झालें असतां छापून प्रसिद्ध होण्याची अडचणच. मूळ ग्रन्थाचा गुणलेश तरी यांत यावा ह्मणून त्यांतील सर्व प्रकारांचे नमुने या पुस्तकांत आणिले आहेत.

मूळ पुस्तकाच्या कर्त्यानें जशीं पूर्वी होऊन गेलेल्या पुरुषांचीं अनुकरणीय उदाहरणे दिलीं आहेत तशींच विद्यमानकाळीं असणाऱ्या पुरुषांचीं उदाहरणे दिलीं आहेत. कारण डोळ्यांपुढील उदाहरणांचें माहात्म्य विशेष आहे. हीच गोष्ट मनांत आणून आपणामधील कांहीं प्रसिद्ध पुरुषांचीं नांवे यांत उदाहरणार्थ घातलीं आहेत. युरोपांतील राज्यव्यवस्था, विद्याप्रसार, हीं सुधारणेच्या शिखरास पांचल्यामुळे तिकडील लोकांस आपल्या आंगची बुद्धि, विद्या, शौर्य, चातुर्य, इत्यादि गुण दाखविण्याचे प्रसंग येतात, त्यामुळे तिकडे जशी विद्वान्, बुद्धिमान्, शूर, राज्यधोरणी अशा पुरुषांचीं अनेक उदाहरणे विद्यमानकाळीं आहेत तशीं इकडे

नाहींत, यामुळे कालमानाप्रमाणें व देशस्थितीप्रमाणें जीं उदाहरणें अनुकरणीय वाटलीं तीं लिहिलीं आहेत. या गोष्टींतही कित्येकांचा मतभेद झाला. त्यांचें ह्मणणें कीं उदाहरणें सर्वांशीं निर्दुष्ट असावीं. हें ह्मणणें बरोबर नाहीं. सर्वदोषरहित असा मनुष्य कोण आहे? ज्या मनुष्यामध्ये जे खरे अनुकरणीय गुण आहेत, त्यांची त्यांबद्दल प्रशंसा करणें किंवा त्यांचा कित्ता घेणें योग्य आहे. मूळ ग्रन्थकाराचा हाच उद्देश दिसतो. कारण त्यानें ज्यांचीं उदाहरणें दिलीं आहेत ते दोषमात्ररहित होते असें नाहीं. जो गुण जेथें दिसेल तेवढ्यापुरतें तें उदाहरण समजावयाचें. दुसरें कित्येकांचें असें ह्मणणें होतें कीं जीं विद्यमानकालीन उदाहरणें दिलीं आहेत त्यांसारखीं आणखी पुष्कळ आहेत, तीं कां देऊं नयेत? हें ह्मणणेंही सयुक्तिक नाहीं. कारण उदाहरणें दिक्प्रदर्शनार्थ द्यावयाचीं तीं थोडीं दिलीं ह्मणून बाकी राहिलेलीं त्याज्य झालीं असें नाहीं.

‘ क्यारेक्टर ’ या इंग्रजी शब्दांत बहुत अर्थांचा समावेश होतो यामुळे अर्थानें अगदीं तत्सदृश असा शब्द सांपडणें कठीण. बऱ्याच अंशीं त्यासारखा असा ‘ सद्वर्तन ’ हा शब्द वाटला, त्यावरून पुस्तकास हें नांव दिलें आहे.

सद्वर्तनाचे बहुत अवयव आहेत, त्यांपैकीं कित्येकांचें महत्त्व बहुतांशीं सारखें असल्यामुळे त्यांविषयीं

लिहित असतां कित्येक ठिकाणीं मूळ ग्रन्थाप्रमाणें या पुस्तकांत एक प्रकारचाच लेख स्वरूपतः किंवा रूपा-न्तरानें भिन्नस्थलीं आला असेल तथापि अशा ग्रन्थांत त्यास पुनरुक्तिदोष ह्मणतां येत नाहीं हें सुज्ञांच्या ध्यानांत येईलच.

हें पुस्तक लोकप्रिय होऊन परमेश्वररूपेनें दुस-ऱ्या आवृत्तीचा प्रसंग आल्यास यांत आणखी सुधारणा करतां येईल.

अहमदनगर. }
१८८०. }

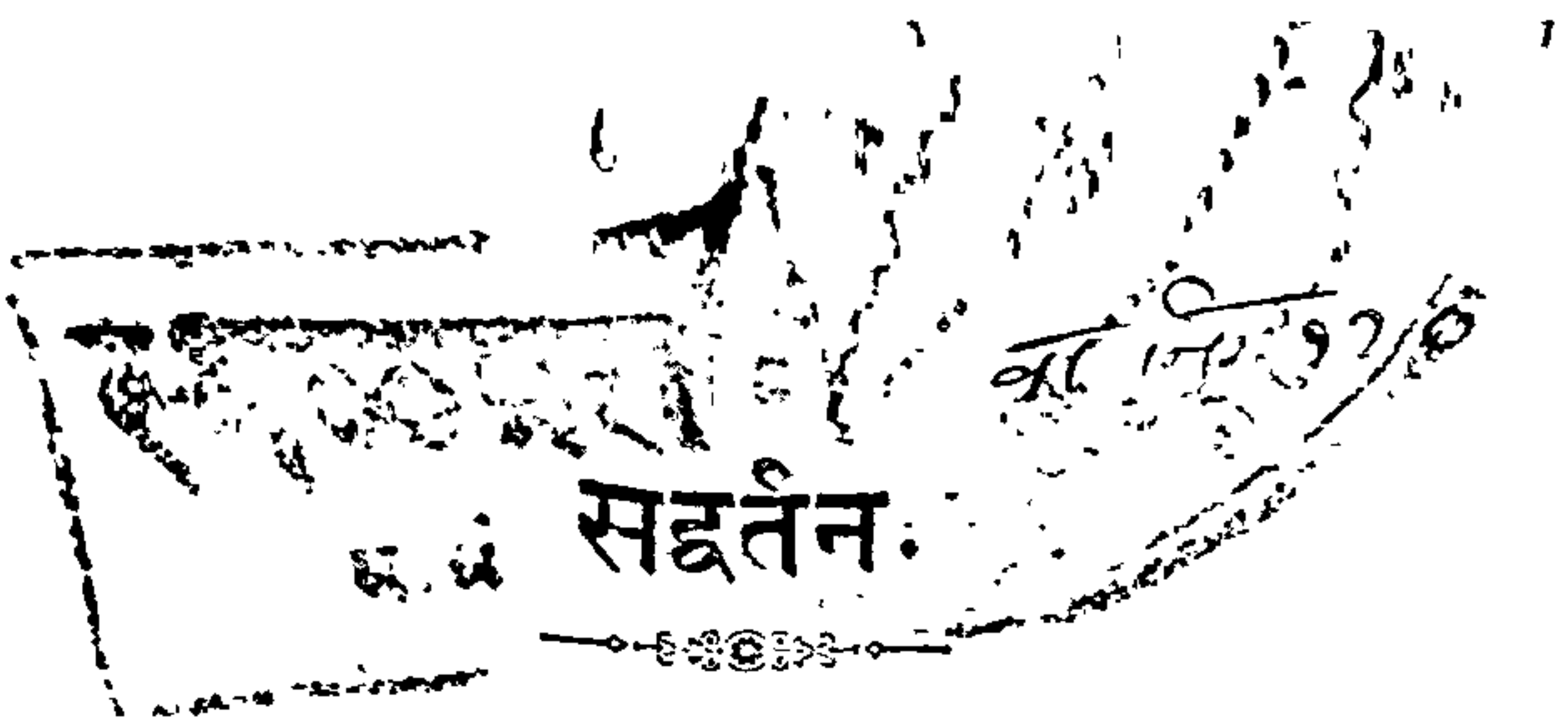
गो. शं. शा. वा.

अनुक्रमणिका.

भाग १	ला.	सदाचरणमाहात्म्य.	१
भाग २	रा.	गृहशिक्षा.....	२२
भाग ३	रा.	संगति.	०३६
भाग ४	था.	उद्योग.....	४७
भाग ५	वा.	धैर्य.	७७
भाग ६	वा.	आत्मसंयमन	९६
भाग ७	वा.	कर्तव्यकर्म.....	११०
भाग ८	वा.	सभ्यपणा—सुस्वभाव.	११८
भाग ९	वा.	ग्रन्थावलोकन.	१२६
भाग १०	वा.	दांपत्य.....	१३०
भाग ११	वा.	अनुभव.	१३४

भाग १.

सदाचरणमहात्म्य.

यत्कर्मकुर्वतोस्यस्यात्परितोषोतरात्मनः ॥

तत्प्रयत्नेनकुर्वीतविपरीतंतुवर्जयेत् ॥ मनुः ॥

सद्वर्तन हे मनुष्यास ऐहिक आणि पारलौकिक सुख प्राप्त करून घेण्याचें सर्वांत मोठें साधन होय. सद्वर्तनासारखी मनुष्याच्या आंगांत दुसरी कोणतीही शक्ति नाही. इतर प्राण्यांपेक्षां मनुष्य किती श्रेष्ठ आहे हे सद्वर्तनाच्या योगानें कळतें. सुखाची इतर सर्व साधनें असून अंगीं सद्वर्तन नसलें तर सुख व्हावयाचें नाही. खरे सदाचरणी असून उद्योगी, प्रामाणिक, व उदार, असे जे मनुष्य असतात त्यांविषयीं मनुष्यांच्या मनांत आपोआप पूज्यबुद्धि उत्पन्न होते. किंबहुना जगांतील सर्व सद्ब्यवहार सदाचरणी मनुष्यांच्याच योगानें चालतात असें ह्मणण्यास हरकत नाही. जगांत सदाचारी मनुष्य नसतील तर त्यांत रहाणें नरकवासासारखेंच होईल.

बुद्धिमान् मनुष्यास आपण वाखाणितों परंतु सदाचरणी मनुष्याविषयीं आपल्या मनांत जी पूज्यबुद्धि उत्पन्न होते ती बुद्धिमानाविषयीं होत नाही. बुद्धिमत्ता ही आपोआप प्राप्त झालेली आहे. ती असणें किंवा नसणें हे मनुष्याच्या स्वाधीन नाही. परंतु सदाचरण हे मनुष्याच्या स्वाधीन आहे. जगांत बुद्धिमत्तेपेक्षां सदाच-

रणाचा उपयोग फार होतो. मनुष्याच्या आंगीं जशी बुद्धि, तसे लोकसमुदायांत बुद्धिमान् लोक. तसेच, मनुष्याच्या आंगीं जसे सदाचरण, तसे लोकसमुदायांत सदाचरणी मनुष्य. बुद्धिमानांची लोक प्रशंसा करितात; परंतु सदाचरणी मनुष्यांचें अनुकरण करितात.

जगांत मोठे लोक फारच थोडे असतात, व मोठेपणा हाही सापेक्ष आहे. मोठेपणा प्राप्त करून घेण्याचा प्रसंग जगांत फारच थोड्यांस असतो. परंतु आपल्या समजुतीप्रमाणें प्रामाणिकपणानें व सदाचरणानें वागणें सर्वांच्या स्वाधीन आहे. परमेश्वरानें आपणास दिलेल्या गुणांचा सद्व्यय किंवा अपव्यय करणें हें प्रत्येक मनुष्याच्या स्वाधीन आहे. प्राप्त झालेल्या स्थितीप्रमाणें अत्युत्तम वागणें हें त्याच्या स्वाधीन आहे. कोणतेंही यत्किंचित् काम करावयाचें असलें तरी खरेपणा, सचोटी, प्रामाणिकपणा, विश्वासुपणा, हे गुण त्यांत दाखवितां येतील. सारांश ईशसत्तेनें आपणास जी स्थिति प्राप्त झाली तींत आपलें कर्तव्य वजावणें प्रत्येक मनुष्याच्या स्वाधीन आहे.

आपलें कर्तव्य करणें हे शब्द साधारण दिसतात, पण यांत सदाचरणानें वागून जन्मास आल्याचें साफल्य करणें या गोष्टीचा समावेश होतो. आपलें कर्तव्य करणें यांत मोठें शौर्य दिसत नाही. पण शौर्याची गरज जगांत फारच थोड्यांस आहे. आपलें कर्तव्य करण्याकडे मनुष्य नेहमीं लक्ष ठेवील तर त्याची योग्यता वाढेल इतकेंच नाही, तर त्यास संसारांत अनेक विघ्नें यावयाचीं नाहींत. कर्तव्यकर्म प्रत्येक मनुष्याच्या मार्गें लागलेंच आहे. तें चांग-

ल्या रीतीनें करणें हाच चांगला संसार होय. ज्या सद्गुणांपासून सर्वकाळ संसारांत सुख होतें तेच गुण हितावह होत. त्यांचा उपयोग होऊन ते पुष्कळ दिवस आंगीं रहातात. साधारण सर्व मनुष्यांस ज्यांचें संपादन करिता येत नाही, अशा गुणांच्या योगानें मनुष्याची वाखाणणी झाल्यानें तो गर्विष्ठ होऊन दुर्मार्गाकडे वळण्याचें भय असतें. एखाद्या मनुष्याची खरी योग्यता त्यानें केलेल्या ग्रंथावरून किंवा सभेंतील त्याच्या भाषणावरून किंवा त्यानें मोठमोठीं हुद्याचीं कामें केलीं असतील त्यांवरून कळावयाची नाही. ती जाणणें झाल्यास तो आपल्या भाऊवंदांशीं व इष्टमित्रांशीं कसा वागतो, रोजचीं साधारण कामें कोणत्या रीतीनें करितो, तें पाहिलें पाहिजे.

कर्तव्यकर्माकडे लक्ष असल्यानें संसारांतील हलकीं-सलकीं कामें सुरळीत चालतात एवढेंच नाही, मोठमोठ्या विकट प्रसंगीं त्याच्या योगानें धैर्य येऊन मनुष्याचें सद्वर्तन सुटत नाही. अशा मनुष्याजवळ संपत्ति नसेल, विद्या नसेल, व त्यास मोठा अधिकारही नसेल; तथापि मनाचें स्थैर्य, सचोटी, सत्य, सद्वर्तन, हीच त्याची संपत्ति होय. जो मनोभावानें आपलें कर्तव्य करण्यास जपतो, त्यानेंच आपल्या जन्माचें सार्थकत्व केलें असें ह्मणावें. तोच खरा शूर होय. जगांत असे कित्येक मनुष्य आढळतील कीं, सद्वर्तनाशिवाय त्यांपाशीं कोणतीही संपत्ति नाही. तथापि ते तेवढ्यानेंच राजापेशांही मोठे आहेत.

सद्वर्तनास आंगीं मोठी बुद्धिमत्ता किंवा विद्या असणें आवश्यक आहे असें नाही. नीतिशास्त्रकारांनीं सदाचारी

मनुष्याचीच योग्यता बुद्धिमानांपेक्षां जास्त मानिली आहे. भर्तृहरीनें सदाचरणाची फार प्रशंसा केली आहे.

या साधूंश्च खलान्करोति विदुषो मूर्खान्हितान्द्वेषिणः
प्रत्यक्षं कुरुते परोक्षममृतं हालाहलं तत्क्षणात् ॥
तामपराधय सत्क्रियां भगवतीं भोक्तुं फलं वाञ्छितं
हे साधो व्यसनैर्गुणेषु विपुलेष्वास्थां वृथा माकृथाः॥

सदाचरणानें सर्व संसारदुःखांचा नाश होतो. विद्या निरर्थक आहे असें नाही, परंतु ती सदाचरणयुक्त असली तरच हितावह होते. कित्येक मोठमोठे विद्वान् दुराचारी असून श्रीमंतांची खुशामत करणारे आणि गरीबांस त्रास देणारे असतात. मनुष्य मोठा विद्वान्, शास्त्री, व्युत्पन्न, असा असून नीतिसंबंधानें एकाद्या अडाणी कुळंब्यापेक्षांही हलका मानला जाईल. मनुष्य विद्वान् असूनही त्याच्या आंगीं औदार्य, विचारीपणा, समंजसपणा, व्यवहारज्ञान, सभ्यपणाची रीतभात, हातीं धरलेलें काम तडीस नेण्याचें सामर्थ्य, युक्ति, धैर्य, सत्याची आवड, प्रामाणिकपणा, आणि सुस्वभाव हे गुण नसतील; परंतु एखाद्या अविद्वान् दरिद्राच्या आंगीं जर हे गुण असतील, तर तो विद्वानांपेक्षांही श्रेष्ठ होय.

सद्वर्तन चांगलें ठेवण्यास द्रव्य जवळ असलें पाहिजे असें कित्येकांस वाटतें, परंतु संपत्तीचा आणि सदाचरणाचा काडीमात्र संबंध नाही. उलटें बहुतवेळ असें आढळतें कीं, संपत्तीच्या योगानेंच मनुष्याचें सदा-

चरण सुटते. संपत्ति आणि दुराचरण, सुखोपभोग आणि दुर्गुण, यांचा एकत्र वास बहुत ठिकाणी आढळतो. कोत्या समजुतीचे व अजितेंद्रिय अशा मनुष्यांच्या हाती संपत्ति असली तर ती त्यांस संकटांत पाडण्यास कारण होते. तिजपासून ते स्वतःचा व आपल्या इष्टमित्रांचा नाश करून घेतील. जगांत जे उत्तम सदाचरणी मनुष्य दृष्टीस पडतात, ते बहुशः गरीबच असतात. उद्योग, मितव्यय, हुशारी, धैर्य, हीच खरी संपत्ति होय.

चांगली अब्रू हेंच मनुष्याचें ऐश्वर्य आहे. हिच्या-सारखी खरी संपत्ति कोणतीच नाही. हिच्या योगानें पाहिजे ती वस्तु मिळेल असें नाही, परंतु जें कांहीं मिळेल त्याची योग्यता मोठी आहे. उद्योगी, सद्गुणी, सज्जन, अशांसच जगांत श्रेष्ठ मानणें योग्य आहे. लबाडीपेक्षां खरेपणाचा संसारांत सतत उपयोग होतो. त्यापासून अंतःकरण स्वस्थ असते. त्याचे योगानें मनुष्य सदाचरण सोडीत नाही. त्याच्या योगानें मनुष्याच्या आंगी धैर्य व सरळपणा येऊन तो उद्योगी होतो. श्रीमान् किंवा विद्वान् होणें मनुष्याचें कर्तव्य नाही, पण खरेपणानें वागणें हें प्रत्येक मनुष्याचें कर्तव्य आहे.

सदाचरण करण्यास केवळ प्रामाणिकपणाच आंगी असला ह्मणजे पुरे आहे असें नाही. सर्वकाळ कांहीं तरी सत्कार्य करण्याचा उद्देश बाळगून तो खरेपणानें, सचोटीनें व धैर्यानें तडीस नेण्यास झटलें पाहिजे. गलबत समुद्रांत तरण्यासारखें असतें तरी त्यास सुकाणूं नसलें तर तें कोठेंतरी जाईल. त्याचप्रमाणें मनुष्याच्या

मनांत निरंतर सत्कार्य करण्याचा उद्देश असल्याशिवाय त्याचें सद्वर्तन कायम रहाणार नाही. सत्कार्याचा उद्देश हाच लोककल्याणाचा मार्ग असून दुर्गुण व अव्यवस्था यांचा शत्रु आहे.

जगांत बुद्धिमत्ता किंवा विद्वत्ता फारच थोड्यांच्या आंगी असते असें नाही. परंतु केवळ बुद्धिमत्तेनेच लोक मोठेपणास पावले आहेत काय? ज्या बुद्धिमानांच्या आंगी खरेपणा होता, तेच श्रेष्ठत्वास पावले. खरेपणाच्या योगानेच मनुष्य जगांत पूज्य होऊन लोकांच्या विश्वासास पात्र होतात. सत्य हा मनुष्याच्या चांगुलपणाचा पाया होय. तो मनुष्याच्या आचरणांत दिसून येतो. खरेपणा मनुष्याच्या प्रत्येक शब्दांत व कर्तींत दिसून येतो. त्याच्या योगाने आपल्या ठिकाणी लोकांचा विश्वास उत्पन्न होतो. त्याच्या योगाने मनुष्याची पत वाढते. पत वाढणे हा जगांत लहान लाभ आहे असें नाही. पतीमुळेच जगांत मनुष्याची योग्यता वाढते. संसारकृत्यांत किंवा इतर व्यवहारांत जसा सद्वर्तनाचा उपयोग होतो, तसा बुद्धीचा होत नाही. सरळपणा, मनोनिग्रह, सहनशीलता, व्यवस्थितपणा, विचारशीलता, ह्या गुणांचा व्यवहारांत उपयोग होतो तसा विद्येचा किंवा बुद्धीचा होत नाही. समंजसपणा व खरेपणा हे दोन गुण संसारांत व व्यवहारांत मुख्यत्वे हितावह आहेत. अनुभव आणि चांगुलपणा यांहीकरून युक्त जो समंजसपणा त्याचेंच नांव शहाणपण. वास्तविक विचार करितां शहाणपणा व चांगुलपणा हे गुण भिन्न आहेत असें नाही. बहुशः ते एकत्रच वास करितात.

किंवा एक दुसऱ्यास आपल्याजवळ आणितो. जसा शहाणपणानें मनुष्य चांगला होतो तसाच चांगुलपणानें शाहाणा होतो.

सदाचरणानें मनुष्याचें लोकांत वजन उत्पन्न होतें. हा खरा मनुष्य आहे अशी खात्री असल्यास लोक त्यास वचकतात. विद्वानासारखा सदाचरणी मनुष्याचा लौकिक भराभर वाढत नाहीं, तरी त्याचा चांगुलपणा लोकांस कळल्याशिवाय रहात नाहीं. त्याच्या चांगुलपणास कित्येक लोक नांवे ठेवतील, कित्येकांस त्याचे गुण समजणार नाहींत, दुःख व दारिद्र्य यांमुळे त्याचा मोठेपणा लोकांस दिसणार नाहीं, तथापि कधीं तरी त्याची खरी योग्यता कळल्याशिवाय रहाणार नाहीं.

आंगीं सदाचरण विवण्यास लहान मोठीं पुष्कळ कारणें आहेत. चांगले किंवा वाईट गुण लावणाऱ्या पुष्कळ गोष्टी घडतात. यःकश्चित् क्षुल्लक गोष्ट असली तरी तिजपासून कांहीं तरी परिणाम घडतोच. प्रत्येक कृति व प्रत्येक विचार यांचा मनुष्याच्या समजुतीशीं संबंध असतो त्यामुळे त्यांच्या योगानें त्याच्या पुढील वर्तनांत फेर पडतो. अशा रीतीनें मनुष्याचें वर्तन नेहमीं चांगलें किंवा वाईट होत असतें. सत्कर्म करित असले ह्मणजे त्याचीच आवड उत्पन्न होते. असेंच दुर्वर्तनाचेंही आहे. सत्कर्म किंवा दुष्कर्म करणें हें मनुष्याच्या स्वाधीन आहे. याकरितां आपणास मोठेपणा किंवा लहानपणा आणणारा ज्याचा तोच आहे. ह्मणूनच गीतेमध्ये 'आत्मैवह्यात्मनोबंधुरात्मैवरिपुरात्मनः' असें ह्मटलें आहे.

१ आपला मित्र आपणच व आपला शत्रु आपणच.

आंगी उत्तम वर्तन बिबणें हें प्रयत्नाशिवाय घडाव-
याचें नाहीं. तें साधण्यास नेहमीं जितेंद्रिय राहून लक्ष-
पूर्वक व्यवस्थितपणानें वागलें पाहिजे. असें करीत असतां
अनेक विघ्न येतील. पुष्कळ वेळ आपल्या हातून चुकाही
वडतील. पुष्कळ वेळ मन हें उनाड गुराप्रमाणें दुर्मागी-
कडे जाऊं लागेल, त्याचें आकलन करण्याचें फार क-
ठीण पडेल. तथापि दृढ निश्चय धरिला असतां इतक्यां-
सही हटवून टाकितां येईल. चांगुलपणा वाढविण्याची
जों जों अधिकाधिक उमेद धरावी तों तों केलेला प्रयत्न
कठीण वाटत नाहींसा होतो. पूर्ण चांगुलपणा येण्यास
उशीर लागला तरी दिवसेंदिवस त्याची वृद्धि झाल्याशि-
वाय रहाणार नाहीं. जगांत जे मोठे अनेक लोक उत्पन्न
झाले, ज्यांनीं देह त्यागून मार्गें सत्कीर्ति ठेविली आहे,
अशांचीं उदाहरणें आहेत त्यांस अनुसरणें हें प्रत्येक
मनुष्याचें कर्तव्य आहे. एक श्रीमंत झाला ह्मणून दुस-
ऱ्यास श्रीमंत होतां येईलच याचा नेम नाहीं. एकानें
मोठ्या हुद्याची जागा मिळविली ह्मणून दुसऱ्यास मिळ-
वितां येईलच असा नियम नाहीं. एक मोठा विद्वान्
झाला असतां त्याप्रमाणें खचित होतां येईल असें नाहीं.
एकाचें लोकांत वजन वाढलें ह्मणजे दुसऱ्याचें वाढेलच
असें नाहीं. तथापि एकाचें धैर्य पाहून दुसऱ्यास धैर्य
धारितां येईल. एक कसा प्रतिष्ठेनें वागतो हें पाहून दुस-
ऱ्यास तसें वागतां येईल. एकाचे सहुण दुसऱ्यास
धारितां येतील. एकाचा खरेपणा व सचोटी हे गुण पाहून
दुसऱ्यास ते धारण करितां येतील.

जें आपणास करावयाचें तें प्रामाणिकपणानें, सचोटीनें,

व शहाणपणानें मनुष्य करूं लागला ह्मणजे लोकांस त्याचें सदाचरण दिसून येतें. मनुष्य धार्मिक, नीतिमान् व शहाणा असला ह्मणजे लोकांस तेव्हांच त्याचें सदाचरण दिसून येतें. अशा मनुष्यास कीर्तिपेक्षां आपलें कर्तव्य करणें हेंच अधिक महत्त्वाचें वाटतें. लोकांच्या स्तुतीपेक्षां आपल्या अंतःकरणाच्या समाधानापासून त्यास विशेष आनंद होतो. सदाचरणी मनुष्य लोकांचा मान राखितो तथापि त्याच्या अंतःकरणास चांगलें वाटेल तें करण्यास तो भीत नाही. एकादें चांगलें कृत्य भोंवतालच्या लोकांस आवडलें नाही तरी पुढें याची प्रशंसा झाल्याशिवाय रहाणार नाही, असें मनांत वाळगून तो तें करण्यास धैर्यानें पुढें सरसावतो.

मनुष्याच्या आंगीं सदाचरण विवण्यास भोंवतालीं सदाचरणी मनुष्यांचीं उदाहरणें पाहिजेत हें खरें, तथापि सदाचरण न सोडण्याचा निश्चय स्वभावतः मनुष्याच्या मनांत उद्भवला पाहिजे. असें असलें तरच मनुष्याचें सदाचरण सुटणार नाही. मनुष्याच्या आंगीं स्वतःचा दृढ निश्चय नसल्यास तो जसा चांगल्या उदाहरणांनीं चांगला होतो, तसा वाईट उदाहरणांनीं वाईटही होईल. अंतःकरणाचा दृढ निश्चय हें सदाचरणवृक्षाचें मूळ होय; व शहाणपणा हा त्याचा विस्तार होय. हीं दोन्ही आंगीं असलीं तर मनुष्याचें जीवित्व सदाचरणरूप नदीच्या स्वच्छ प्रवाहानें सर्वास सुखी करील. हीं नसलीं तर डबकांतील पाण्याप्रमाणें त्यांत दुराचरणरूप किडे पडून दुर्गंधाची लोकांस पीडा करून तें लौकरच सुकून जाईल.

आंगीं दृढ निश्चय असून सत्कार्य करण्याचा उद्देश असला ह्मणजे मनुष्य कितीही निर्बल असला तरी तो आपलें कर्तव्य करण्यास भीत नाही. हेंच मनुष्यत्वाचें उत्तम व खरें स्वरूप होय. असा मनुष्यच मनुष्य या शब्दाचा खरा अर्थ होय. त्याच्याच योगानें पशु आणि मनुष्य यांत भेद काय, हें कळतें. अशा मनुष्याच्या आचरणाच्या उदाहरणानें जगांत पुष्कळ लोकांचा फायदा होतो. शंकराचार्य, गौतमबुद्ध, तुकाराम, सांक्रेतीस, लूथर, यांसारखे जगांत जे धर्मप्रवर्तक व नीतिप्रवर्तक झाले, त्यांजपाशीं एवढेंच साधन होतें. मोठाल्या लढाया मारून होणारीं कार्ये केवळ त्यांच्या भाषणानेंच झालीं.

आंगीं उत्साह व धैर्य असून अंतःकरणांत सत्य, दया, वगैरे गुण नसतील तर त्यांपासून नफा न होतां उलटें फार नुकसान होईल. ज्याच्या आंगीं चांगुलपणा नाही, त्यास धैर्यादि गुण नसलेले बरे. ते असले तर मनुष्याचा दुष्टपणा मात्र वाढतो. यामुळेंच तैमूरलंग, नेपोलियन बोनापार्ट, यांसारखे, लाखों माणसांची प्राणहानि करणारे पुरुष जगांत उत्पन्न झाले. सद्गुणी मनुष्याच्या उत्साहापासून लोकांस पुष्कळ उपयोग होतो. आपलें कर्तव्य कोणत्या रीतीनें उत्तम वजाविलें जाईल याकडे नेहमीं त्याचें लक्ष असतें. तो सर्वकाळ लोकांशीं व इष्टमित्रांशीं सचोटीनें वागतो. त्याच्या बोलण्यांत व कृतींत नेहमीं प्रामाणिकपणा असतो. तो आपल्या शत्रूंशीं सुद्धां औदार्यानें वागतो, व अशक्तांवर दया करितो. अशा मनुष्याची कीर्ति झाल्याशिवाय रहात नाही. पहा, दयाराम आत्माराम ह्मणजे मोठा राजा किंवा संस्थानिक

होता असें नाही. किंवा त्यानें सर जमसेटजी जीजीभाई, यांसारखीं अनेक धर्मकृत्ये केलीं. असेंही नाही. पण केवळ प्रामाणिकपणानेंच त्याची कीर्ति वाढली. सख्या भावावर विश्वास नाही असा दयारामाच्या पेढीवर लोकांचा विश्वास असे. दयारामाच्या पेढीवरील पैसा लोक आपल्या पेटींत ठेविल्यापेक्षां सुरक्षित समजत. त्याच्या एथें पैसा ठेविल्यानें कोणत्याही कारणानें नुकसान झालें हें कोणासही माहित नाही. एकाद्याच्या बायकोच्या किंवा मुलाच्या नांवानें पेढीवर, पैसा ठेविलेला अमून त्याकडे बाकी थकली तरी दयारामानें तो पैसा वाकींत वळवून घेतला नाही. हुंडी स्वीकारल्यावर हुंडी देणाराचें दिवाळें निघाल्याची बातमी ऐकिली तरी पैसा देण्यास त्यानें हरकत केली नाही. अशी त्या दुकानाची सचोटी होती. मुनीमांच्या मूर्खपणानें ती सचोटी मोडतांच दिवाळें वाजून हजारों लोकांचें नुकसान झालें, व त्यानें मिळविलेली कीर्ति व्यर्थ गेली.

फाक्स या नांवाचा एक प्रसिद्ध वक्ता व मुत्सदी पुरुष इंग्लंडांत होऊन गेला. त्याच्या चांगुलपणाची एक चमत्कारिक गोष्ट लिहिलेली आहे. त्यास औदार्याची व प्रामाणिकपणाची मोठी आवड असे. त्यास एका सावकाराचे बरेच पैसे देणें होते. एके दिवशीं तो सावकार दस्तऐवज हातीं घेऊन फाक्स याच्या घरीं आला, तेव्हां फाक्स सोन्याचीं नाणीं मोजीत होता, हें पाहून सावकार त्यास ह्मणाला, यांतूनच माझे पैसे द्या. यावर फाक्स ह्मणाला, हे पैसे मला शेरिडान यास देणें आहेत. त्याचें कर्ज हातावरचें आहे. माझे बरेंवाईट झालें तर

त्याजवळ कांहींएक पुरावा रहाणार नाही. हें ऐकून सावकार ह्मणाला असें असेल तर मी माझेही कर्ज हातावरचें करितों. असें ह्मणून लागलीच त्यानें तो दस्त-ऐवज फाडून टाकिला ! हें पाहून फाक्स यास मोठें आश्चर्य वाटलें. आपणावर इतका विश्वास ठेविल्याबद्दल सावकाराचे उपकार मानून तो त्यास म्हणाला, असें आहे तर शेरिडान याचें कर्ज मागून देईन, कारण तुमचें कर्ज त्याच्या अगोदरचें आहे. असें बोलून त्यानें त्याचें कर्ज तत्काळ फेडलें !

सदाचरणी मनुष्य नेहमीं ईश्वराला भिऊन वागतो. कामकाज, बोलणेंचालणें, वगैरे कोणत्याही गोष्टींत तो खोटसाळपणा करित नाही. असे पुष्कळ मनुष्य जवळ असल्याशिवाय राजासही मोठालीं कामें करितां यावयाचीं नाहींत. असे खरेपणानें झटणारे विश्वासू मोठाले लोक मिळाल्यामुळेच शिवाजीस गोब्राह्मणांस यवनापासून सोडविण्याचा यत्न करितां आला.

सदाचरणी मनुष्य चांगल्या गोष्टीस सर्वदां मान देतो. त्याची आपल्या पूर्वीं होऊन गेलेल्या व आपल्या वेळेस असलेल्या चांगल्या मनुष्यांविषयीं पूज्यबुद्धि असते. सत्कृत्यें, सद्दिचार, सद्धेतु, यांकडे सर्वकाळ त्याचें लक्ष असतें. असा एक मनुष्य कुटुंबांत असला ह्मणजे कुटुंब जसें सुखी होतें, त्याचप्रमाणें असे पुष्कळ पुरुष देशांत असले ह्मणजे देश सुखी होतो. असे मनुष्य असल्याशिवाय विश्वासाचीं व सचोटीचीं कामें चालावयाचीं नाहींत. देशांत शांतता राहून रीतिभातींत सुधारणा व्हावयाची नाहीं. लोक सन्मार्गप्रवृत्त व्हावयाचे

नाहींत. सदाचरण हा धर्म शब्दाचाच अपरपर्याय आहे. याच्या योगाने मनुष्यांमध्ये परस्परांत प्रेम आणि ईश्वरभक्ति ही वाढतात.

स्वतःचा दृढनिश्चय हे सदाचरणाचे मूल होय. तो जेथे आहे तेथे सर्व कांहीं आहे. तो नाही म्हणजे कांहींच नाही. 'निश्चयाचे वळ, तुका ह्मणे तेंचि फळ.'

भर्तृहरीनेही ह्मटले आहे:—

प्रारंभ्यते न खलुविघ्न भयेन नीचैः

प्रारंभ्य विघ्नविहता विरमंति मध्याः ॥

विघ्नैः पुनः पुनः प्रतिहन्यमानाः

प्रारब्ध मुत्तम जना न परित्यजंति ॥१॥

दृढनिश्चयी मनुष्य स्वतःच सत्कृत्ये किंवा महत्कृत्ये करितो असे नाही. तो आपल्या बरोबर इतरांसही चांगल्या कामास लावितो. त्याच्या प्रत्येक कृत्यापासून लोकांस उत्साह, स्वातंत्र्य, स्वपराक्रम, इत्यादिकांचा कित्ता मिळतो. त्यामुळे लोक आपल्याआपण त्याची कीर्ति गाऊ लागतात. थोरले बाजीराव, तुकाराम, रामशास्त्री, वगैरे मोठ्या मनुष्यांची कीर्ति केवळ त्यांच्या गुणांमुळेच चिरस्थायी झाली आहे.

एक मनुष्य मोठा पराक्रमी असला तर त्याच्या उदाहरणाने देशांत अनेक मोठे पुरुष उत्पन्न होतात. एकदा शिवाजीच्या योगाने मराठ्यांमध्ये अनेक शूर

* विघ्न येतील म्हणून हलके लोक काम आरंभीतच नाहींत; मध्यम असतात ते विघ्न आली म्हणजे सोडून देतात; उत्तम असतात ते विघ्न पुनः पुन्हा आली तरी आरंभिलेले कार्य सोडीत नाहींत.

सरदार उत्पन्न झाले. पराक्रमी पुरुषांच्या महत्कृत्यांचा ठसा लोकांच्या मनांवर उठल्याशिवाय रहात नाही. तुंबळ युद्धामध्ये एकाद्या पक्षाचा पराभव होण्याचा प्रसंग आला असून केवळ एका शूराच्या प्रोत्साहनाने सर्व सैन्यास नवा दम येऊन त्याने शत्रूंचा पराभव केला अशी उदाहरणे इतिहासांत पुष्कळ आहेत. शिवाजी जवळ असला ह्मणजे कितीही मुसलमान लोक असले तरी मावळ्यांस त्यांचे भय वाटत नसे. नेपोलियन बोनापार्टीच्या चरित्रांत अशी उदाहरणे पुष्कळ आहेत. सैन्याचे धैर्य खचले असता त्याने एकदां वर पाहिले की सर्वास पहिल्यासारखा पुनः धीर येई. केवळ त्याच्या उदाहरणाने त्या वेळेस फ्रान्स देशांत अनेक महाशूर उत्पन्न झाले. अमेरिकेतील प्रसिद्ध पुरुष वार्शिग्टन याचेही असेच असे. केवळ त्याच्या नांवानेच मोठालीं कार्ये होत. तो राज्यकारभार सोडून वसल्यावर पुष्कळ वर्षांनी अमेरिकेस फ्रान्स देशाशी लढाई करण्याचा प्रसंग आला, तेव्हां, त्या वेळच्या मुख्य कारभाऱ्याने वार्शिग्टन यास लिहिले की, तुम्ही परवानगी घ्याल तर आम्ही सैन्याच्या पटावर पुनः तुमचे नांव घालितो; कारण तुमच्या नांवानेच जें काम होईल, तें मोठाल्या सैन्यांनी देखील व्हावयाचे नाही. एके समयी वार्शिग्टन राज्यकारभार सोडून घरीं स्वस्थ वसणार होता, तेव्हां एका गृहस्थाने त्यास आपले काम न सोडण्याविषयी आग्रहपूर्वक पत्र लिहिले. त्यांत असे लिहिले की, “सर्वांचा विश्वास तुम्हांवर आहे. राज्यकारभाराचे सुकाणू तुमच्या हातांत असले ह्मणजे लोकांमध्ये वखेडा किंवा

फुटाफूट होण्याचें भय नाही. एकाद्या मनुष्याचें सद्वर्तनच असें असतें कीं, लोकांच्या सुखाकरितां त्यास स्वतःचें सुख एकीकडे ठेवून त्यांच्या आशीर्वादापासूनच समाधान मानून ध्यावें लागतें. तुमची स्थिति अशीच आहे; याकरितां तुमच्यासारखा सत्पुरुष ईश्वरानें उत्पन्न केला असें ह्मटलें पाहिजे. त्यामुळेंच अशा गोष्टी घडून आल्या. मी आपल्या स्वतःच्या किंवा दुसऱ्याच्या काळजीकरितां तुम्हांस आपली इच्छा एकीकडे ठेवण्याचा आग्रह करतो असें नाही. कारण तसें करण्यास आम्हांस हक्क नाही. पण वर सांगितलेल्या कारणांकरितां मी तुम्हांस राजीनामा न देण्याचा आग्रह करितों.”

संसारांतील कोणत्याही गोष्टीविषयीं असेंच आहे. सज्जन असतात ते आपल्या सद्वर्तनानें पुष्कळांस सन्मार्ग दाखवितात. घरचा मुख्य धनी चांगला असला तर घरांतील सर्व माणसें चांगलीं वागतात. मुख्य कामदार प्रामाणिक असला तर हाताखालचे आपोआप प्रामाणिक होतात. रामशास्त्र्याचें पेशव्याचे दरवारीं केवढें वजन असे ! थोरल्या माधवरावाच्या वेळेस सर्व कामदार आपापलें काम जपून फार उत्तम रीतीनें करीत असत.

खरे सत्पुरुष असतात ते जिवंत असतांच लोकांस शिक्षण देतात असें नाही. तर मरणोत्तरसुद्धां केवळ त्यांच्या नांवानें मोठमोठालीं कृत्यें होतात. त्यांच्या नाशवंत शरीरांचा नाश झाला तरी त्यांचीं कृत्यें अजरामर होतात. त्यांच्या योगानें पुढील लोकांच्या कृ-

त्यांस वळण प्राप्त होतें. असे पुरुषच खरी सुधारणा करणारे होत. उच्चस्थानीं ठेविलेला दीप जसा चोंहों-कडे प्रकाश पाडितो, त्याप्रमाणें ते आपल्या सद्वर्तनाच्या ज्योतीनें मनुष्यांचीं अंतःकरणें सतत प्रकाशित करतात.

सत्पुरुषांविषयीं सर्वांच्या मनांत पूज्यबुद्धि उत्पन्न होते; हें स्वाभाविकच आहे. ते आपल्या देशाचे हित-कर्ते असून पुढें उत्पन्न होणाऱ्या माणसांचे शिक्षकही होतात. त्यांच्या उदाहरणाचा सर्वास सारखा उपयोग होतो. त्यांचीं महत्कृत्यें व सद्विचार हीच त्यांनीं सर्वांस दिलेली उत्तम देणगी होय. हे पूर्वी होऊन गेलेल्या व पुढें होणाऱ्या लोकांचे मध्यस्थ होऊन पुढील काल अधिक सुखाचा होण्यास कारण होतात. नीति व सद्वर्तन वाढवून सदाचरणाकडे लोकांची प्रवृत्ति करितात.

‘देह त्यागितां कीर्ति मार्गे उरावी’ हेंच मनुष्याचें अमरत्व होय. सत्पुरुषांच्या मुखांतून आलेलें वाक्य शेंकडों वर्षें लोकांच्या मनांत राहून त्यांच्या योगानें त्यांच्या मनांस चांगलें वळण लागतें. शंकराचार्य, मध्वमुनि, इत्यादिक धर्मप्रवर्तकांचा लोकांच्या मनांवर केवढा अंमल आहे ! दादोजी कोंडदेव मरून गेला, पण त्यानें शिवाजीस केलेल्या उपदेशापासून देशांत केवढी उलटापालट झाली ! एका महंमदाच्या उद्योगानें सर्व जग हालून गेलें ! एका लूथरानें सर्व युरोपखंडांत धर्मांतर केलें ! तुकारामाचे अभंग व रामदासाचे श्लोक लाखों लोकांनीं गाइले आहेत, व त्यांच्या योगानें हजारों लोकांचें अंतःकरण भक्तिरसानें द्रवलें आहे. महाराष्ट्रदेशांतील लोकां-

च्या वर्तनांस या साधूंच्या वचनांचे केवढे वळण आहे ! साक्रेतीस, छेतो, सिनिका, वगैरे प्राचीन काळीं युरोपखंडांत होऊन गेलेल्या सत्पुरुषांच्या भाषा देखील हल्लींच्या युरोपांतील भाषांहून अगदीं वेगळ्या होत्या, तथापि त्यांनीं आपल्या भाषेंत लिहून ठेविलेल्या सुविचारांनीं युरोपांतील सर्व भाषांतले ग्रंथ व्यापले आहेत ! थ्यास वालिमकि, यांच्या सुविचारांची छाया ज्यांत नाही, असा भरतखंडांतील कोणत्याही भाषेंतला एक तरी ग्रंथ सांपडेल काय ? तुकारामासारखा एक पुरुष मोठाल्या राजांपेक्षांही मोठा होय. शिवाजीचे केवळ नांवमात्र राहिले आहे, पण तुकाराम अजूनपर्यंत लोकांवर अंमल करित आहे, असें ह्मटले तरी चालेल.

सदाचारी, विद्वान्, शूर, उद्योगी, असे पुरुष ज्या देशांत होऊन जातात, त्यांचाच इतिहास चांगला होतो. असे पुरुषच इतिहासास कारण आहेत असें ह्मटले पाहिजे; कारण इतिहास म्हणजे मनुष्यांच्या कृतींचेच वर्णन होय. मराठ्यांचा इतिहास म्हणजे शिवाजी व थोरले बाजीराव यांसारखे शूर; बाळाजी विश्वनाथ व नानाफडणवीस यांसारखे राज्यधोरणी ; रामशास्त्र्यांसारखे विद्वान्; तुकारामासारखे साधु; यांचाच इतिहास होय असें म्हणण्यास हरकत नाही. कारण अशा पुरुषांचीं कृत्ये वजा केलीं तर त्यांत काय रहाणार ? वर सांगितलेल्या प्रकारचे पुरुष हेंच देशाचे खरे जीवित व वैभव होय. यांच्या योगानेंच देश उन्नतीस येऊन कीर्तिमान् होतो. अशा पुरुषांची कीर्ति हाच देशांतील लोकांचा ठेवा होय. स्वराज्य नष्ट झाले तथापि हा

आपला ठेवा कधी नार्होसा होईल काय? जर यवनांपासून गाईब्राह्मणांस सोडविण्याकरितां शिवाजीनें यत्न केला नसता तर आज आह्मीं कोणाची कीर्ति गाईली असती?

पराक्रमी पुरुष देशाचें जीवित होय हें खरें आहे, तथापि एकंदर देशाची योग्यता त्यावरून कळत नाहीं. ती कळण्यास देशांतील लोकसमुदायाच्या वर्तनाची स्थितीच पाहिली पाहिजे. मनुष्यास आपलें सद्द्वर्तन जसे संभाळिलें पाहिजे, तसे देशासही संभाळिलें पाहिजे. देशाचें सद्द्वर्तन सुटल्यावर त्याची दुर्दशा झाल्याशिवाय रहाणार नाहीं. त्यांतील गरीबगुरीब वगैरे सर्वच लोक उद्योगी पाहिजेत. मनुष्याचें जसें मन, तसे देशामध्ये विद्वान् लोक. मनुष्याचे जसे हातपाय, तसे देशांतील इतर लोक. दोन्हीही दृढ असल्याशिवाय चांगली स्थिति रहावयाची नाहीं. शिवाजीच्या वेळेस जी आपल्या लोकांची स्थिति होती, ती कायम रहाती तर पुढें दुर्दशा झाली नसती. देशांतील लोकसमुदायाच्या वर्तनास वळण लागण्यास पुष्कळ अंशीं राजदरवारचें वळण कारण होतें. बाजीरावासारखे राज्याचे सूत्रधार झाले तेव्हां लोकांचें आचरण सुटलें. देशांतील लोक प्रामाणिक, शूर, सदाचारी, असल्याशिवाय देशास कोणी मान देणार नाहीं, व त्या देशाची जगांत कीर्ति व्हावयाची नाहीं. ज्या देशांतले लोक आपल्या कर्तव्याकडे लक्ष न देतां केवळ लक्ष्मीभक्त व विषयासक्त रहातात, तो देश कधींही ऊर्जित दशेस यावयाचा नाहीं.

देशांत केवळ नीतिग्रंथ पुष्कळ झाल्यानें किंवा शाळा

पुष्कळ घातल्याने लोकसमुदायाचे वर्तन चांगले होते असे नाही. लोकांस उदाहरण घेण्यासारखे देशांत खरे सदाचरणी पुरुष असले पाहिजेत. 'यथा राजा तथा प्रजा' असे लोकांच्या झणण्यांत आहे, तथापि युरोपखंडांतिल कित्येक देशांचा इतिहास पाहिला असतां असे दिसून येईल कीं, 'यथा प्रजा तथा राजा,' असे झणण्यास हरकत नाही. जेथे लोक चांगले हुशार, प्रामाणिक, नीतिमान्, आहेत तेथे राजास त्यांस चांगल्या रीतीने वागवावे लागते. जेथे लोकच लबाड, तोंडपुजे, आपलपोटे, असे असतात; तेथे राजाही तसाच जुलमी होतो.

देशांत लोकसमुदायामध्ये बहुमत असेल तेच चांगले, असे समजून चालतां येत नाही. एखादे वेळेस लबाड व मसलती लोकांच्या उद्योगाने भलभलतीच मते लोकांस खरी वाटू लागतात. लोकांनीं कांहीं झटले तरी स्वतंत्रपणे आपण विचार करून जें योग्य वाटेल त्याप्रमाणे धैर्याने आचरण करणारे पुरुष देशांत असले पाहिजेत. असे पुरुष देशांत असल्याशिवाय खरी स्वतंत्रता मिळावयाची नाही. कायदेकानू कितीही चांगले असले तरी जेथे लोकांचे वर्तन चांगले नाही, तेथे देशस्थिति कधीही चांगली होणार नाही. जेथे लोकसमुदाय नीतिमान् नाही, तेथे देशास स्वतंत्रता मिळावयाची नाही; व मिळाली तरी ती निरुपयोगी होय.

मनुष्याने, आपले कूळ मोठे, आपल्या पूर्वजांची कीर्ति मोठी, त्याप्रमाणे आपणास आचरण केले पाहिजे असे नेहमी मनांत बाळगले तर देशांत चांगले लोक

पुष्कळ होतील. त्याचप्रमाणें देशांतील लोकांनीं, आपल्या पूर्वजांनीं केवढाले पराक्रम केले, त्यांनीं जुलूमांतून सुटून स्वतंत्रता मिळविण्यास केवढाले यत्न केले, ही गोष्ट नेहमीं लक्षांत ठेवून त्याप्रमाणें आचरण केलें, तर ते कधीही जुलूमांत रहाणार नाहींत. पूर्वजांचा लौकिक मोठा असल्यापासून मनुष्यास जगांत पुढें येण्यास जसा उपयोग होतो, तसा देशाचा प्राचीन इतिहास चांगला असला ह्मणजे लोकसमुदायास पुष्कळ उपयोग होतो. पूर्वी होऊन गेलेल्या प्रसिद्ध पुरुषांनीं जे पराक्रम व जी महत्कृत्ये केलीं, तीं डोळ्यांपुढें असल्यानें लोकांमध्ये धैर्य व उत्साह हे गुण आणण्यास उपयोगी पडतात.

देशाचा इतिहास ह्मणजे मनुष्यांचीं चरित्रेंच आहेत. थोरांचीं चरित्रें हीं अनुभवभांडारेंच आहेत, असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. त्यांचा योग्य रीतीनें उपयोग केला असतां दिवसेंदिवस देशामध्ये सुधारणा झाल्याशिवाय रहाणार नाहीं. मनुष्यावर जसे विकट प्रसंग येतात, तसे देशावरही येतात. चरित्र किंवा इतिहास यांत ज्या कित्येक उत्तम गोष्टी असतात, त्या अशा विकट प्रसंगांमुळेच झालेल्या असतात. नुसती स्वतंत्रतेची इच्छा व देशाभिमान पुष्कळांमध्ये असतो, परंतु जे त्यांच्या-कारितां दुःखें भोगितात, त्यांचेंच आचरण स्तुत्य होय. केवळ आपल्या पूर्वजांचे गुण वाखाणीत वसणें किंवा आपणांमध्ये चालत आलेल्या चाली कशाही असल्या तरी त्यांचें मंडन करणें हाच कित्येकांस स्वदेशाभिमान वाटतो; परंतु ही त्यांची समजूत चुकीची आहे. नष्टवैभवाचा गर्व धरून त्याकारितां हळहळत वसणें याचा

काय उपयोग ? त्यापासून देशास कांहीं उपयोग नाही. खरा व स्तुत्य देशाभिमान वेगळाच आहे. तो ज्यांच्या आंगां असतो, ते पुरुष आपलें कर्तव्य स्वतः धैर्याने व प्रामाणिकपणाने करून देशास फायदा होण्यासारखें कांहीं नवें कृत्य करून लोकांमध्ये धैर्य व उत्साह उत्पन्न करितात. ते, प्रसंग आला असतां पूर्वीच्या लोकांनीं धर्म किंवा स्वतंत्रता यांच्या रक्षणाकरितां अनेक दुःखें भोगून जी अक्षय्य कीर्ति मिळविली तिची उदाहरणें लोकांच्या दृष्टीपुढें आणून त्यांस सन्मार्गाकडे वळवून देशांत अनेक चांगल्या गोष्टी उत्पन्न करितात. देश मोठा होण्यास राज्य फार मोठें पाहिजे असें नाही. देशांतील लोक मोठे पाहिजेत. ज्या देशांतील लोक मोठे तो देश मोठा खरा. ग्रीस देशाचें राज्य अगदीं लहान होतें, तथापि त्या देशांतील लोकांच्या पराक्रमाची, विद्येची, कलाकौशल्याची व स्वदेशाभिमानी लोकांची कीर्ति जगांत अजरामर झाली आहे. शिवाजीनें यवनांच्या पीडेपासून गाईब्राह्मणांस सोडविण्याचा यत्न केला तेव्हां त्याचें राज्य मोंगलाच्या राज्यापेक्षां मोठें होतें काय ? रोमन लोकांचें राज्य अतिविस्तीर्ण झालें होतें, परंतु ते लोक आळशी, गर्विष्ठ, चैनी, असे झाल्यामुळे तें विलयास गेलें.

फ्रान्स देशांत चौदावा लुई हा राजा मोठा हुशार व राज्यकारस्थानी होता. त्यानें हालंद देश जिंकण्यास पुष्कळ वर्षे यत्न चालविला होता, परंतु तो सिद्धीस गेला नाही. तेव्हां त्यानें प्रधानास विचारलें कीं, एवढ्या थोरल्या फ्रान्स देशाचा राजा असून यःकश्चित्

हालंद देश माझ्याने जिंकवत नाही, हे आश्चर्य नव्हे काय? प्रधान ह्यणाला, महाराज, याचे कारण असे आहे की, राज्य विस्तीर्ण असले ह्यणजे देश मोठा होतो असे नाही. ज्या देशांतले लोक चांगले तो देश चांगला होय. उद्योग, मितव्यय, उत्साह, इत्यादि गुणांनी हालंद्चे लोक तुह्मांस अजिंक्य झाले आहेत.

देशांत सुधारणा होणे आणि ती सतत चालणे यास कारण लोकांचे सद्वर्तन होय. लोकांत धैर्य, शौर्य, ऐक्य, हे गुण सद्वर्तन असल्याशिवाय यावयाचे नाहीत; व त्याशिवाय देशास राष्ट्रपणा यावयाचा नाही. देशांतील लोक आपलपोटे, चैनी, असे झाले ह्यणजे देश सुधारणेच्या शिखरास पोचला असला तरी त्याची दुर्दशा झाल्याशिवाय रहाणार नाही. लोकांचे सद्वर्तन सुटले ह्यणजे त्याचा नाश झालाच ह्यणून समजावे. जो देश निकृष्ट स्थितीस आला आहे त्यांत दैवयोगाने व परमेश्वरकृपेने खरे स्वदेशाभिमानी पुरुष उत्पन्न झाल्यास त्यांनी लोकांमध्ये सद्वर्तन वाढविण्याचा उद्योग करावा; कारण त्याशिवाय कोणत्याही गोष्टीने देशाचा उदय व्हावयाचा नाही.

भाग २.

गृहशिक्षा.

माता शत्रुः पिता वैरी येन बालो न पाठितः ।

न शोभते सभामध्ये हंसमध्ये बको यथा ॥ हितोपदेश ॥

सद्वर्तन आंगीं विवण्यास घर ही मुख्य शाळा होय.

प्रत्येक मनुष्यास नीतीचें किंवा अनीतीचें वळण लागणें तें प्रथमतः घरीं लागतें. हें घरीं लागलेलें वळण जन्म-पर त्याच्या आंगीं रहातें. मनुष्यास जशी घरची शिक्षा चांगली किंवा वाईट असेल, तसा मनुष्य होतो. गृह-शिक्षा हाच सद्वर्तनाचा पाया होय. सद्गुणाची आवड व दुर्गुणाची नावड, सभ्यपणाची गोडी व छिचोरपणाचा तिट्कारा, विद्येची अभिरुचि व आळसाचा कंटाळा, या सर्व गोष्टी घरीं आंगीं बिंबतील त्याप्रमाणें मनुष्य चांगला किंवा वाईट होईल.

देशांतील लोकांत ज्या चांगल्या किंवा वाईट चाली आहेत, त्यांस सुद्धां गृहशिक्षाच कारण आहे असें ह्मणण्यास हरकत नाही. किंबहुना कायदेकानू चांगले किंवा वाईट होण्यासदेखील गृहशिक्षाच कारण आहे ह्मटलें तरी चालेल. कारण देशांत कोणतीही चाल पाडणें किंवा कायदेकानू करणें हें पुढारी लोकच करितात. तेव्हां अर्थात त्यांस जशी गृहशिक्षा मिळाली असेल, त्याप्रमाणें त्यांच्या हातून या गोष्टी होतात. याजकरितां राज्यकारभार करणाऱ्यांपेक्षांही मुलांस शिकविणारे फार चांगले असले पाहिजेत.

मनुष्यास लोकांशीं वागण्यापूर्वीं घरच्या माणसांशीं वागण्याचा प्रसंग येतो, हा सृष्टिक्रमच आहे. यासाठीं त्याचें वर्तन घरींच चांगलें झालें पाहिजे; ह्मणजे सहजच तो लोकांत चांगला वागेल. घरच्या मनुष्यांशीं वागण्याचे जितके वेगळाले प्रसंग मनुष्यास आहेत, तितके लोकांशीं नाहीत. याकरितां घरांत जो चांगला असतो, तो लोकांतही चांगला होतो. यामुळें गृहशिक्षा ही दे-

शाच्या सुधारणेचा पाया आहे असें ह्मटलें तरी चालेल; कारण ज्या देशांत चांगले लोक आहेत, त्यास सुधारलेला देश असें म्हणतात. चांगले लोक निपजण्यास गृहशिक्षा कारण आहे. तेव्हां अर्थात् गृहशिक्षाच सुधारणेचा पाया होय.

मनुष्य कितीही बुद्धिमान् असला तरी लहानपणीं तो ज्या लोकांत वागलेला असेल, त्यांचे कांहींतरी गुण त्यामध्ये आल्याशिवाय रहाणार नाहीत. मनुष्य जन्मास येतो तेव्हां तो चांगला किंवा वाईट नसतो. त्याचा चांगुलपणा किंवा वाईटपणा जे त्याचे पालनपोषण करितात किंवा त्यास शिक्षण देतात, त्यांच्या आचरणावर अवलंबून आहे. जन्मास आल्यापासून मनुष्याचे शिक्षण सुरू होते. एका आईचा चार वर्षांचा मुलगा होता, तिने एका विद्वानास विचारलें कीं, महाराज, मुलाच्या शिक्षणास आरंभ केव्हां करावा? विद्वानानें उत्तर केलें, वाई, अजून त्वां आरंभ केला नाही काय? तर मग हीं चार वर्षे फुकट गेलीं. मुलाचा जन्मकाळ हाच त्याच्या शिक्षणाचा प्रारंभकाळ होय.

मुलें ज्या गोष्टी पहातात किंवा ऐकतात, त्यांचें तीं अनुकरण करितात. अनुकरण हेंच त्यांचें प्रथम शिक्षण होय. उदाहरण हाच त्यांचा मोठा गुरु होय. लोकांस या अनुकरणाचें महात्म्य विशेष वाटत नाही, पण याचा अंमल जन्मभर रहातो. लहानपणीं मुलांचा स्वभाव बनतो तसाच पुढें रहातो. मोठेपणाच्या शिक्षणानें मनुष्यास कितीही सद्गुण प्राप्त झाले तरी बाळपणाचा स्वभाव पालटत नाही. लहानपणीं मुलांस ज्या गोष्टी शिकवा-

व्या, त्या त्यांच्या मनांत चांगल्या दृढ विबून शेवटपर्यंत तशाच रहातात. सद्गुण किंवा दुर्गुण यांचें बीजारोपण त्याच वेळेस होतें. यासाठीं सद्द्वर्तनाचा पाया घालण्याचा मुख्य काल बालपण होय.

मूल जन्मास आलें ह्मणजे त्यास सर्व वस्तु नव्या आहेत. त्यांच्या नवीनपणामुळे त्यास मोठें आश्चर्य व्हातें. या वेळेस त्यांचें मन वळवावें तसें वळणारें आहे. त्यास वळण देणारा शहाणा असेल तर मूल उदयास आल्याशिवाय रहाणार नाही. लहानपणीं मुलाचें अंतःकरण आरशासारखें निर्मळ असतें. त्यांत जीं ज्ञानसूर्याचीं किरणें पडतील, त्यांचें परावर्तन झाल्याशिवाय रहाणार नाही. या वेळेस तें जें शिकेल तें जन्मपर्यंत जाणार नाही.

सुस्वभाव, उद्योगीपणा, चांगल्या संवयी, इत्यादि मनुष्याच्या सुखास साधन असे सद्गुण लहानपणापासूनच हळुहळू मनुष्याच्या आंगीं वाढत जातील तर तो सदाचरणी होईल. मनुष्याच्या आंगीं उपजत कांहीं गुण प्राप्त झालेले असतात, तथापि त्यांचें आचरण चांगलें किंवा वाईट होण्यास भोंवतालच्या लोकांचें वागणेंही विशेष कारण होतें. मोठा विद्वान् मनुष्य पुष्कळ वर्षे दुष्ट व दुराचारी लोकांत राहिला तर त्यांचे कांहीं तरी दुर्गुण त्यास लागल्याशिवाय रहात नाहींत. मग अज्ञान मुलांचें आचरण त्यांच्याहून वेगळें कसें होईल ? दुराचारी लोकांत सदाचारी मनुष्य निपजणें असंभाव्य आहे.

मुलास गृहशिक्षा चांगली किंवा वाईट मिळणें हे घरांतील मुख्य माणसांच्या आचरणावर आहे. जेथें

घरांतील मोठीं माणसें प्रेमानें, सदाचरणानें, प्रामाणिकपणानें व शहाणपणानें वागतात, त्या घरांतील मुलें सुस्वभाव, सदाचारी, प्रामाणिक व शहाणीं, अशीं झाल्याशिवाय रहाणार नाहीत. मोठ्या माणसांनीं आपलें आचरण चांगलें न ठेवितां मुलांस कितीही उपदेश केल, व धाक दाखविला, तरी कांहीं उपयोग होणार नाही. घरचीं माणसें मूर्ख, दांडगीं, व स्वार्थी अशीं असतील तर हे गुण मुलांचे वर्तनांत आल्याशिवाय रहाणार नाहीत. अशी वाईट गृहशिक्षा मिळाल्यामुळेच देशांत वाईट लोक उत्पन्न होतात. मूल चांगलें निपजण्यास त्यास चांगला कित्ता असणें अवश्य आहे. त्याचा पहिला कित्ता ह्मणजे आई होय. चांगली आई शंभर गुरूंपेक्षांही अधिक आहे. मूल आईचें जितकें अनुकरण करितें, तितकें दुसऱ्याचें करित नाही. मुलास नीतिशिक्षण जसें उदाहरणानें प्राप्त होतें, तसें नीतिशास्त्राच्या वचनांनीं व्हावयाचें नाही. उदाहरणाचें काम भाषेनें होत नाही. भोंवतालीं वाईट उदाहरणें असतील तर नीतिशास्त्राच्या अध्ययनाचा तिलप्राय उपयोग होणार नाही. ग्रंथांतील वचनांप्रमाणें वागणारे जगांत फारच थोडे आहेत. मनुष्यें बहुतकरून एकमेकांचीं उदाहरणें पाहूनच सर्व गोष्टी करित असतात. असें नसतें तर दुराचरणाचा किंवा भलभलत्या वेडगळ चालींचा प्रसार झालाच नसता. त्यांविषयीं ग्रंथांत कोठें सांगितलेलें नसतें. पण एकानें केले कीं त्याचें पाहून दुसऱ्यानें केलेच. याचप्रमाणें अनेक वाईट गोष्टींचा प्रसार होतो. उदाहरणार्थ, तंबाकू खाण्याचा प्रसार वेळ.

तंबाकू हा पदार्थ प्राचीनकाळापासून आपल्या देशांत होता असें दिसत नाही; कारण संस्कृत भाषेत त्यास नांव देखील सांपडत नाही. ही बाई अमेरिका खंडांतून इकडे आली असें ह्मणतात. तंबाकूपासून शरीरास कांहीं गुण होतो असें वैद्यशास्त्र किंवा रसायनशास्त्र जाणणारे ह्मणत नाहीत. बरे, आरंभीं व्यसन लागण्यासारखे माधुर्यादि गुण तिच्या आंगी आहेत असेंही नाही. तथापि ती प्रतिष्ठित होऊन भरजरीच्या चंचींत बसून लागल्यापासून तंबाकू खाणें हा एक प्रतिष्ठितपणा होऊन तिचा प्रवेश नाही असें घर सांपडणें कठिण, अशी स्थिति झाली आहे. कित्येक गृहस्थ आपण प्रतिष्ठितपणें तंबाकू खात बसून मुलांनीं तिला हात लावला तर रागें भरतात; तेव्हां अर्थात् मुलांस त्यांचा डोळा चुकवून चंची घ्यावी लागते ! जेथें वाईट उदाहरणें भोंवतालीं आहेत तेथें मुलांस नीतीचीं वचनें न शिकविलेलीं बरीं. कारण त्यांपासून ढोंगीपणा हा अतिवाईट दुर्गुणमात्र वाढतो. हीं वचनें तोंडानें मात्र बोलावयाचीं असें त्यांस वाटूं लागते. मुलें कितीही लहान असलीं तरी आपलीं आईबापें बोलण्याप्रमाणें करणारीं आहेत किंवा नाहीत हें त्यांस कळतें. विदागीकरितां कथा करणारे गोंसावी तुकारामबोवांचे उत्तम अभंग ह्मणून लोकांस उपदेश करितात, परंतु त्यापासून एका तरी श्रोत्याचें मन विरक्त झालें असेल काय ? ठीकच आहे, आडांत असेल तर पोहोण्यांत येईल.

लहानपणापासून चांगल्या मनुष्याचें अनुकरण करितां करितां पुष्कळ वेळानें मनुष्याच्या आंगीं सद्वर्तन

बिंबतें. एकदां बिंबल्यावर तें सुटावयाचें नाहीं. मुलां-
देखत एकादी वाईट गोष्ट केली ह्मणून त्यापासून काय
होणार? असें पुष्कळांस वाटतें; परंतु याविषयीं मुं-
ग्यांच्या वारुळाकडे दृष्टि दिली पाहिजे. मुंगीचा जीव
केवढा, ती तोंडांत माती किती आणणार? पण अशी
तिळा इतकी माती आणून मोठाले भयंकर नाग आंत रहा-
ण्यासारखीं वारुळें मुंग्या करितात! त्याप्रमाणेंच मुलांनीं
आईबापांचा कधीं कधीं वाईटपणा पाहिला तरी कांहीं
दिवसांनीं ती त्यांची संवय बनून तिजपासून अनेक
वाईट परिणाम घडतात. जसें तिळतिळ माती एके
ठिकाणीं रचल्यानें वारुळ होतें, तसेंच थोडेंथोडें सुशि-
क्षण जमून सद्वर्तन उत्पन्न होतें.

बापाच्या अगोदरच मुलास आईपासून शिक्षण प्राप्त
होतें. ह्मणूनच तिला वेदांतही इतकें महत्त्व दिलें आहे.
कारण प्रथमतः 'तूं मातृदेव हो.' असें सांगून मग 'पितृ-
देव हो.' 'आचार्यदेव हो.' असें सांगितलें आहे. मुलां-
वर आईचा जसा पूर्ण अंमल असतो, तसा दुसरा
कोणाचाही असत नाहीं. दिवसभर तिची मूर्ति त्यांच्या
अंतःकरणांत असते. त्यामुळें एकसारखें तीं तिचें अनु-
करण करितात.

बाळपणीं मनुष्याच्या मनास जो संस्कार होतो, तो
कधींही नाहींसा व्हावयाचा नाहीं. लहानशा बीपासून
मोठा वृक्ष होतो. त्याप्रमाणें मुलांच्या मनोभूमीवर बाल्य-
वसंतामध्ये ज्या गोष्टींचें बीजारोपण होतें, त्यांपासून

* माता देव ज्याचा असा बहुव्रीहि समास आहे. याप्रमाणेंच
पुढील वाक्यांत बाप व गुरु यांस देवासारखें मानणारा असा अर्थ.

मोठाले परिणाम घडतात. आईच्या मनांत मुलांविषयी परमेश्वरानें निरुपम प्रेम उत्पन्न केलें आहे. त्याच्या सृष्टीमध्ये ज्या असंख्य उत्तमोत्तम योजना आहेत त्यांपैकीच ही एक आहे. हा प्रेमबंध अविच्छिन्न आहे. तो कधीही तुटावयाचा नाही. जगांत मोठी संपत्ति मिळाली, कीर्ति वाढली, अधिकार प्राप्त झाला, तथापि आईच्या प्रेमानें सद्वदित झाला नाही असा कोणी तरी मनुष्य असेल काय? दुःख झालें असतां आईपासून सांत्वन होतें तसें दुसऱ्या कोणापासून होईल काय? सहज ठेच लागली तर मनुष्याच्या तोंडांतून आपोआप आई आई असें निघतें. इतकें मातेचें आणि वालकाचें ऐक्य आहे. याकरतां ती ज्या चांगल्या गोष्टी शिकवील त्यांचा संस्कार कधीही नाहीसा होणार नाही.

देशांत मागल्या पिढीचे लोक चांगले असले ह्मणजे अर्थात् पुढलेही चांगले होतात. तसेंच मागल्या पिढीच्या बायका ह्मणजे आया चांगल्या असल्या तर पुढल्याही चांगल्या निघतील. देशांतिल लोकसमुदाय चांगला होण्यास जसे चांगले पुरुष असणें आवश्यक आहे, तसें चांगल्या बायकाही असणें आवश्यक आहे. घरांतिल पुरुष चांगला असून बायको सुधी नसली तर मुलें चांगलीं निघणें कठिण आहे. मूल मोठेपणीं कसें निपजणार हें बहुतांशीं मातेच्या कृतीवर अवलंबून आहे. मुलास बापापासून शिक्षण प्राप्त होतें परंतु तें कठोर असतें. बापापासून एकादी गोष्ट शिकण्यास मूल कंटाळा करितें, तीच गोष्ट आई त्यास गोडीगुलावीनें शिकवील. मनुष्याच्या ठायीं जसे बुद्धिमत्ता, न्यायीपणा,

शौर्य, हे गुण तसे लोकसमुदायांत पुरुष होत; परंतु स्त्रिया ह्मटल्या ह्मणजे दया, शांति, मार्दव, या गुणां-सारख्या होत. पुरुषाच्या धाकानें जें काम होणार नाहीं, तें स्त्री मंजुळ भाषणानें करील. मुलांस वापाचा धाक असतो, पण आईविषयीं प्रेम असते. बाप मुलास विद्या शिकवितो, पण सद्गुणांचें शिक्षण आईपासूनच प्राप्त होतें. याकरितां मूल चांगलें निपजण्यास चांगली आई असणें आवश्यक आहे.

घरांतील बायको चांगली सुस्वभाव असली तर जें सुख त्या घरीं असेल तें मोठ्या श्रीमंताच्यासुद्धां घरीं असणार नाहीं. सुस्त्री आपल्या कोमलस्वभावानें पुरुषास सुखी करील; त्यास दारिद्र्याचे किंवा श्रमांचे कष्ट वाटूं देणार नाहीं; व त्यास सर्वदां संतुष्ट राखील.

ज्या घरांतील गृहस्थिति चांगली आहे, तें घर के-वळ मुलांसच सुशिक्षण प्राप्त होण्यास योग्य आहे असें नाहीं. त्यापासून मोठ्या मनुष्यासुद्धां पुष्कळ गोष्टी प्राप्त होतात. उल्हासीपणा, शांति, आत्मसंयमन, इ-त्यादि गोष्टी शिकण्याची खरी शाळा ह्मटली ह्मणजे चांगलें घराणें होय. फार काय पण परोपकार, स्वदे-शंप्रीति, हे गुणसुद्धां गृहशिक्षा चांगली असल्याशिवाय यावयाचे नाहींत. ज्यांचें वर्तन घरांत चांगलें नाहीं, तो लोकांशीं चांगला कोठून वागणार ?

गृहशिक्षा चांगली असली ह्मणजे जसे फायदे आहेत, तसेच ती वाईट असल्यानें तोटेही फार आहेत. बालपणापासून वीस वर्षांच्या वयापावेतो जे दुर्गुण जड-तात, त्यांपासून सर्व जन्मांचें नुकसान होतें. आईबा-

पांपासून जे दुर्गुण लागतात, ते पुढे गुरु कितीही चांगला असला तरी नाहीतसे व्हावयाचे नाहीत. आईबापे दुराचारी, व्यसनी, कज्जेदलाल, तिरसट, आळशी, अशीं असलीं ह्मणजे मुलें कोठून चांगलीं होणार? अशा आईबापांच्या पोटीं जन्मास येणें हें मुलांचें मोठें दुर्दैव होय. अशा मुलांस सुख कोठून प्राप्त होणार? तीं स्वतः दुःखी होऊन लोकांस त्रास देणारीं होतील. नेपोलियन बोनापार्ट हा ह्मणत असे कीं, मूल चांगलें किंवा वाईट निपजणें हें आईच्या स्वाधीन आहे. हा आपल्या आईला मोठा मान देत असे. माझ्यामध्ये जे चांगले गुण आहेत ते माझ्या आईच्याच शिक्षणापासून आलेले आहेत असें तो ह्मणत असे. तो लहानपणीं तिच्या धाकांत असे, तथापि तिच्याशीं प्रेमानें वागत असे. तिचें ह्मणणें त्यानें कधींही मोडलें नाहीं.

बाप वाईट असून आई चांगली असली तर मुलें चांगलीं निघाल्याची पुष्कळ उदाहरणें सांपडतील, पण आई वाईट असून बाप चांगला असला तरी तीं चांगलीं निघाल्याचें उदाहरण क्वचित् आढळेल. बापानें मुलांस दिलेल्या शिक्षणाचा लोकांत लौकिक होतो, तसा आईच्या शिक्षणाचा होत नाहीं; तथापि मुलें चांगलीं निपजण्यास तिचेंच शिक्षण विशेष महत्त्वाचें आहे. बापापेक्षांही आईविषयीं मुलांचा प्रेमळपणा जास्त असतो, याचें कारण असें कीं, बापाचें शिक्षण जसें कायदा नीति शिकवितो तसें असतें; परंतु आईचें शिक्षण हें शब्दालंकारांनीं युक्त अशा काव्यरूपानें नीतिशिक्षणासारखें आहे. कायद्याचें शिक्षण ह्मटलें

ह्यणजे अमुक गोष्ट केली तर अमुक शिक्षा होईल, असें धाकाचें असतें. आईचें शिक्षण प्रेमाचें होय. आई सांगेल तें ऐकण्यांत मौज वाटते. पिता पुत्र उभयतां सारखे विद्वान् किंवा शूर असून परस्परांमध्ये वैमनस्य असल्याची पुष्कळ उदाहरणे सांपडतील; तथापि मुलगा केवढाही झाला तरी त्याच्या मनांतील आईविषयीं प्रेम कमी होईल काय? शिकंदर बादशहाच्या प्रधानानें त्यास त्याच्या आईचीं गाऱ्हाणीं लिहून पाठविलीं, तेव्हां तो ह्यणाला, माझ्या आईचा एकच अश्रुबिंदु हीं सर्व पत्रें पुसून टाकील !

कित्येकांस स्त्रियांचें विशेष महत्त्व वाटत नाहीं, ह्यणून ते मुलांच्या शिक्षणाकडे जसें लक्ष देतात, तसें मुलींच्या शिक्षणाकडे देत नाहींत. पण ही मोठी चूक आहे. व्यवस्था, निटनेटकेपणा, उद्योग, मितव्यय, नियमितपणा, समंजसपणा, संसारकृत्यांची माहिती, आपल्या स्थितीप्रमाणें वागणें, हे गुण लहानपणापासून मुलींस शिकविले पाहिजेत. ज्या घरांतील स्त्रियांमध्ये हे गुण असतील, तींच घराणीं चांगलीं होतील. तेथेंच मुलांस गृहशिक्षा मिळेल. घरांतल्या स्त्रियांनीं वेळच्या वेळेवर आपलें काम केलें नाहीं तर पुरुषांच्या कामाची अव्यवस्था होऊन मुलेंही तशीं निघतील. घरांतल्या बायकांनीं जपून खर्चवेच केला नाहीं तर पुरुषांनीं कितीही मिळविलें तरी दारिद्र्य नाहींसें व्हावयाचें नाहीं. सारांश, गृहशिक्षा चांगली होण्यास घरांतील स्त्रिया व पुरुष हीं दोन्हीही चांगलीं पाहिजेत. केवळ एक चांगलें असून होणार नाहीं.

नीतीच्या संबंधानें मुलें चांगलीं होण्यासच केवळ स्त्रिया सुशिक्षित पाहिजेत असें नाहीं. स्त्रिया सुशिक्षित असल्या-शिवाय मुलांची शरीरप्रकृति देखील नीट रहात नाहीं. पुष्कळ स्त्रियांस स्वच्छता, आरोग्यरक्षण, पाकनिष्पत्ति, इत्यादिकांविषयीं चांगली माहिती नसल्यामुळें मुलांचे फार हाल होतात. आईच्या मूर्खपणानें मुलें अजारी होऊन कित्येक वेळां तीं प्राणासही मुकतात. कित्येक आया मुलांचे फार लाड करून त्यांस वेताबाहेर खाऊं घालितात, श्रम करूं देत नाहींत, त्यांचे हेच लाड मुलांस अपकारकारक होतात. वास्तविक पहातां गरीबांपेक्षां श्रीमंतांचीं मुलें सशक्त व निरोगी अशीं असावीं; पण आईवापांस आरोग्यरक्षणाचे नियम ठाऊक नसल्यामुळें तीं स्वतः अशक्त होऊन त्यांची संततीही तशीच निपजते.

स्त्रिया ह्या केवळ पुरुषांच्याच सुखाकरितां ईश्वरानें उत्पन्न केल्या आहेत असें नाहीं. पुरुषांप्रमाणें जगांत स्त्रियांचींही अनेक कर्तव्ये आहेत. पुरुष आणि स्त्री यांमध्ये बुद्धीच्या संबंधानेंही विलक्षण भेद आहे, असें दिसत नाहीं. पुरुष आणि स्त्री या उभयतां मिळून मनुष्य पूर्ण होतो. असें आहे तर स्त्रियांस विशेष शिक्षण नको ह्मणणें हें कोत्या समजुतीचें आहे. कारण शरीराच्या एका भागास फारच जपलें व दुसऱ्याची हयगय गेली तर सर्व शरीर चांगलें चालणार नाहीं. तसेंच देशांतील पुरुषांसच शिक्षण मिळालें आणि स्त्रिया तशाच अज्ञान राहिल्या तर देशांतील लोकसमुदाय कधींही ऊर्जितदशेस यावयाचा नाहीं.

स्त्रिया आणि पुरुष यांचें कर्तव्य जगांत वेगळालें

आहे, याकरितां एकास जें शिक्षण मिळतें तेंच दुसऱ्या-
स उपयोगीं पडेल असें नाहीं. कित्येक गोष्टी पुरुषांस
अवश्य शिकल्या पाहिजेत, त्या स्त्रियांस न आल्या तरी
चालतील. स्त्रियांस शिकविण्याच्या मुख्य गोष्टी न शिक-
वून दुसऱ्या शिकविल्या तर त्यांपासून कांहींएक नफा
होणार नाहीं. मनूनें स्त्रियांचें कर्तव्य सांगितलें आहे.—

सदा प्रहृष्टया भाव्यं गृहकार्येषु दक्षया ॥

सुसंस्कृतोपस्करया व्यये चामुक्तहस्तया ॥

अर्थ— स्त्रीनें सर्वदां आनंदी असावे. गृहकृत्यांमध्ये
दक्ष असावे. घरांतील सामान नीट ठेवावे. आणि काट-
कसरीनें खर्च करावा.

इतकीं कर्तव्ये स्त्रियांचीं आहेत, तर तिला पुष्कळ
शिक्षण पाहिजे. सर्वदां आनंदित रहाण्यास धर्म व नीति
यांचें शिक्षण पाहिजे. गृहकृत्यांमध्ये कुशल असण्यास
पाकनिष्पत्ति वगैरे क्रिया चांगल्या आल्या पाहिजेत.
सामानसुमान नीट ठेवण्यास आरोग्यरक्षणाचे नियम
वगैरे गोष्टी माहीत असल्या पाहिजेत. काटकसरीनें
खर्च करण्यास थोडे बहुत हिशेबांचें ज्ञान पाहिजे.

वस्तुतः विचार केला तर स्त्रिया व पुरुष या दोघां-
सही शिक्षण आणि विद्या पाहिजे. एरव्हीं संसारांत
सुख व्हावयाचें नाहीं. संसारांत अडचणीं, विघ्नें, दुःखें,
हीं सर्वांस प्राप्त होतात, परंतु जे विद्वान् व सुशिक्षित
असतात ते त्यांतून पार पडतात. जशा पुरुषांस अडच-
णी आहेत तशा स्त्रियांसही आहेत. संसारांत पुरुषांस
जशी दूरदृष्टि लागते तशी स्त्रियांसही लागते. द्रव्य
संपादन करणें पुरुषांकडे आहे, पण त्यानें संपादिले-

ल्याचा योग्य उपयोग करणें हें बहुतांशीं स्त्रियांच्या स्वा-
धीन आहे. स्त्री स्वभावतः कितीही चांगली असून
अशिक्षित असेल तर तिला आपल्या पातिव्रत्यादि
गुणांचें सुद्धां रक्षण करण्यास अडचण पडेल. लोकांपासू-
न फसवून न घेण्यास आंगीं केवळ चांगुलपणा असणें
एवढेंच पुरत नाहीं. त्यास शहाणपणाही पाहिजे. स्त्री-
धार्मिक व नीतिमान् असली तरच प्राप्त झालेल्या
स्थितींत सुख मानून पतीस व मुलांवाळांस सुख देईल.

ज्या देशांत स्त्रिया वाईट आहेत तेथील पुरुष चांग-
ले रहाणार नाहीत. याकरितां देशाची सुधारणा करूं
इच्छिणाऱ्यांनीं केवळ पुरुषांचीच स्थिति सुधारण्याकडे
लक्ष दिलें ह्मणजे पुरे आहे असें नाहीं. पुरुषांवरुबर
स्त्रियांचीही सुधारणा झाली पाहिजे. स्त्रिया व पुरुष या
दोघांचीही सुधारणा चालू असल्यास देशांत चांगलीं
घराणीं होऊन मुलांसही चांगलें शिक्षण मिळेल. असें झालें
ह्मणजे दिवसेंदिवस लोकस्थिति आपोआप चांगली होईल.

भाग ३

संगति.

महाजनस्य संसर्गः कस्य नोन्नतिकारकः ॥

पद्मपत्रस्थितं वारि धत्ते मुक्ताफलश्रियम् ॥ १ ॥

मुलांच्या आंगीं सद्वर्तन विबण्यास गृहशिक्षा चांगली
पाहिजे म्हणून मार्गें सांगितलें. घर ही सद्वर्तन शिक-
ण्याची पहिली शाळा खरी, परंतु मूल मोठें होऊन शा-
ळेंत जाऊं लागलें म्हणजे त्याचा लोकांशीं वागण्याचा
आरंभ होतो, ही त्याची दुसरी शाळा होय. ल-

हानपणीं गृहशिक्षा चांगली मिळालेली असली तरी बाहेर जी संगति लागेल तिचा गुण लागल्याशिवाय रहाणार नाही. मनुष्य लहान अथवा मोठा कसाही असला तरी त्यास संगतीचा गुण लागावयाचाच. पौष्टिक अन्न खाल्ले तर शरीरास पुष्टि येते, तसेच संगति चांगली असली तर अंतःकरणांत सदाचरणाची आवड वाढते.

मनुष्य लहानपणींच दुसऱ्यांचे अनुकरण करितो असे नाही; अनुकरणाने शिकणे हा त्याचा उपजत स्वभाव आहे. तो जन्मपर्यंत जाव्याचा नाही. बोलणेचालणे, रीतभात, बसणेउठणे, विचारसमजूत, हीं सर्व दुसऱ्यांपासूनच मनुष्य शिकतो. संगति हा मनुष्यांचा सर्वांत मोठा गुरू आहे.

दुसऱ्यांचे अनुकरण मनुष्य मुद्दाम समजून उमजून सर्वदा करितो असे नाही. ते त्यास न कळतां आपोआप होत असते. दोन मनुष्य एके ठिकाणी जमले ह्मणजे एकमेकांचे विचार परस्परांत मिसळल्याशिवाय रहाणार नाहीत. ज्यांचे वर्तन घटले आहे असे दोन वृद्ध मनुष्य एके ठिकाणी जमले तर त्यांच्या देखील समजुती पालटतील. मग ज्यांचा स्वभाव पुरता बनला नाही अशीं लहान मुले ज्यांशीं वागूं लागतील त्यांचे गुण त्यांच्या आंगीं आल्याशिवाय कसे रहातील ? आंगीं विद्या असून संगति वाईट असेल तर मनुष्य सदाचरणी निपजणार नाही. तरुणपणीं संगतीचा गुण लौकर लागतो. त्या वेळेस संगति चांगली मिळाली ह्मणजे मनुष्यांचे वर्तन आपोआप चांगले होते. तारुण्यांत एकदां दुर्गुण जडले ह्मणजे, ते वाईट आहेत टाकून द्यावे, असे

मनुष्यास वाटलें तरी ते सुटत नाहींत. याकरितां वाळ-
पणापासूनच सदगुणांची आवड व दुर्गुणांचा तिट्कारा हे
गुण आंगीं विवले पाहिजेत.

संगतीचा गुण आपोआप लागतो ह्मणून मनुष्यास
चांगली संगति असली ह्मणजे पुरे आहे असें नाहीं.
आपण ज्या सुजनाची संगति धरितों, तो कसा वागतो
हें लक्ष्यपूर्वक पाहून तसें करण्यास झटलें पाहिजे. एर-
व्हीं सद्वर्तन आंगीं विवणार नाहीं. कुसंगतीचा त्याग
करण्याविषयीं दृढ निश्चय पाहिजे. एकादे वेळेस एका-
दी गोष्ट वाईट वाटूनही आंगीं दृढ निश्चय नसल्यामुळे
दुसऱ्याच्या भिडेनें मनुष्य ती करितो.

मनुष्याची पारख तो ज्या मंडळींत वागतो तिजवरून
सहज होते. निर्व्यसनी मनुष्य व्यसनी मनुष्याची संगत
धरणार नाहीं. विद्वानास अडाण्याचा सहवास आव-
डणार नाहीं. सभ्य मनुष्यास चावट मंडळींत जाण्यास
रुचणार नाहीं. व्यसनी, दुराचारी, अशा मनुष्याबरोबर
सहवास केल्यावर मनुष्याचें वर्तन बिघडल्याशिवाय रहा-
णार नाहीं. आपलें वर्तन दिवसेंदिवस अधिक चांगलें
होत जावें अशी इच्छा ज्यास असेल, त्यानें सर्वदां
आपल्यापेक्षां चांगल्या माणसांची संगति धरण्याचा यत्न
केला पाहिजे, व हलकटांची संगत टाकली पाहिजे.
हितोपदेशांत सांगितलें आहे:—

*हीयते हि मतिः पुंसां हीनैः सह समागमात् ॥
समैश्च समतामेति विशिष्टैश्च विशिष्टताम् ॥

*वाईटाबरोबर संगति केल्यास पुरुषांची बुद्धि वाईट होते, सारख्याब-
रोबर केल्यास तशीच रहाते, आणि चांगल्याबरोबर केल्यास चांगली होते

० हलक्या मनुष्याची संगत धरल्यानें अनेक प्रकारांनीं त्याचे दुर्गुण आपल्या ठिकाणीं येऊं लागतात. तो आपल्याशीं खोटेपणानें वागला ह्मणजे आपणास त्याच्याशीं खरेपणानें वागण्याची अडचण पडते. तो कुजका असला ह्मणजे आपण मन मोकळें करून वागलों तरी त्यास आपला चांगुलपणा वाटत नाहीं. तेव्हां अर्थात् त्याशीं तसेंच वागावें असें वाटूं लागतें. तो कुबुद्धि संकुचित मनाचा असल्यामुळें लहानसहान क्षुल्लक गोष्टींकडे लक्ष देऊं लागला ह्मणजे आपली दृष्टि कोती होते. तो भित्रा असल्यामुळें प्रसंगीं आपलेंही धैर्य खचतें.

सज्जनाच्या संगतीपासून सर्व प्रकारांनीं मनुष्याचें हितच होतें. त्याच्या चांगल्या समजुतीमुळें आपल्या समजुती बदलतात. सद्वर्तन राखण्याचा त्याचा दृढ-निश्चय पाहून आपलें मनही त्याविषयीं दृढ होत जातें. त्याच्या शहाणपणामुळें आपणास पुष्कळ माहिती होते. त्याचा परोपकारी स्वभाव पाहून आपणास परोपकाराची आवड लागते. त्याच्या प्रोत्साहनानें सत्कृत्य करण्याविषयीं आपणास धैर्य येऊन तें तडीस नेण्याचें चातुर्य प्राप्त होतें. यासाठींच भर्तृहरिनें सत्संगतीपासून सर्व गोष्टी घडतात असें ह्मटलें आहे:—

जाडयं धियो हरति सिंचति वाचि सत्यं

मानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति ।

चेतः प्रसादयति दिक्षु तनोति कीर्तिं

सत्संगतिः कथय किं न करोति पुंसाम् ॥

अर्थ— बुद्धीचा जडपणा हरण करिते, बोलण्यामध्ये सत्य आणिते, मान वाढविते, पाप दूर करिते, मन संतु-

ष्ट करिते, आणि लोकांत कीर्ति वाढविते. सत्संगति पुरुषाचें काय करित नाही?

मनुष्य एकलकोंडा राहूं लागला तर तो चांगला व्हावयाचा नाही. मनाचें औदार्य, परोपकार, सभ्यपणा, सहनशीलता, इत्यादि गुण त्यास लागणार नाहीत. त्याच्या कोत्या समजुती जावयाच्या नाहीत. एकलकोंडा राहूं लागल्यानें सुखानें काळ जात नाही इतकेंच नव्हे, तर लौकिकज्ञानही प्राप्त होत नाही. अतिअभ्यासी मनुष्य असतात ते प्रथमतः लोकांशीं वागूं लागले ह्मणजे पढतमूर्ख दिसून लोकांत त्यांची फजिती होते. पण कांहीं दिवस गेल्यावर सहवासानें ते चांगले हुशार होतात. एकलकोंड्या मनुष्याचें सद्वर्तन ढिलें होय. तें केव्हां सुटेल याचा नेम नाही. लोकांत वागून टक्केटोणपे खाऊन जें सदाचरण कायम राहिल तेंच वृद्ध होईल. एकलकोंड्या मनुष्याची केवळ सद्वर्तनाच्या संबंधानेंच हानि आहे असें नाही. सुखदुःखांच्या संबंधानेंही त्याचा मोठा तोटा आहे. मित्रांच्या योगानें सुख वाढतें आणि दुःख कमी होतें. तसें न होतां त्याचें सुख जितकेंचें तितकेंच राहून विभागी कोणी नसल्यामुळे दुःखाचा भार मात्र एकव्यासच सोसावा लागतो. मित्रमंडळींत मनुष्य आपलें दुःख विसरून जातो.

संसारांत कांहीं विशेष स्थितींतच सत्संगतीचा उपयोग आहे असें नाही. सर्व अवस्थांमध्ये तिजपासून फायदा आहे. व्यापारी मंडळीमध्ये एक दोन गृहस्थ वजनदार व प्रामाणिक असले तर त्यांच्यामुळे इतर व्यापार्यांस प्रामाणिकपणा धरावा लागतो. आळींत एक मनु-

प्य चांगला असला तर लोक त्यास वचकून चालतात. लोकांवर चांगलेपणाचें वजन पडल्याशिवाय रहाणार नाही. एकाच्या चांगुलपणापासून इतरांमध्ये चांगुलपणा वाढल्याशिवाय रहाणार नाही.

सुजनाच्या उपदेशानें किंवा संगतीनें मनुष्याचें दुराचरण सुटून त्यास सद्वर्तन लागल्याची उदाहरणें पुराणांत व इतिहासांत पुष्कळ आहेत. संगति ही सद्वर्तन शिकण्याची मुख्य शाळा आहे. सज्जनाचें आचरण हेंच नीतिशास्त्राचें पुस्तक आहे. सदाचरणाच्या योगानें मनुष्यांचीं मनें सज्जन आपणाकडे वळवून घेतो. लोकांच्या मनांवर त्यांचा जसा अंमल असतो, तसा राजाचा देखील नसतो. तुकाराम, रामदास, यांस मनुष्यांस आपणाजवळ बोलवावें लागत नसे. ते जातील तिकडे लोकांचे थवेचेथवे मार्गें असतच. सत्समागम हा स्वभावतःच मोठा सुखावह आहे. लहान मोठा, सज्ञान अज्ञान, चांगला वाईट, या सर्वांस त्यापासून आनंद होतो.

मोठा वारा सुटला ह्मणजे ढग क्षणांत नाहींतसे होतात, त्याप्रमाणें सत्समागम घडल्याबरोबर मनांतील दुर्विचार पळू लागतात. थोर पुरुषाचें नांव ऐकल्यानेंच मनाची स्थिति पालटते. मार्गें होऊन गेलेले साधु, शूर, व विद्वान्, यांचे पुतळे किंवा तसबिरी, लोकांच्या डोळ्यांपुढें ठेवण्याचा हेतु हाच आहे कीं, त्यांकडे पाहिल्यानें सत्कृत्यें करण्याविषयीं लोकांची प्रवृत्ति व्हावी. जसा सज्जनाच्या मृदु उपदेशानें कठोर हृदयास द्रव येईल, तसा राजाच्या कडक शासनानेंही येणार नाही. विद्या, शौर्य, भक्ति, इत्यादि गुणांचें बीजारोपण मनु-

प्यांच्या अंतःकरणांत जसे थोरांच्या समागमानें होतें, तसे दुसऱ्या कोणत्याही गोष्टीनें होत नाहीं. तुकाराम, रामदास, यांच्या योगानें देशांत अनेक भक्तिमान् साधु झाले. शिवाजीच्या योगानें महाराष्ट्र देशांत पुष्कळ शूर पुरुष निपजले. नीळकंठ शास्त्री थत्ते यांच्या योगानें राघवेंद्राचार्य, मोरशास्त्री, त्र्यंबकशास्त्री, यांसारखे अनेक पंडित उदयास आले.

सत्संगतीपासून आणखी एक मोठा लाभ आहे. तो हा कीं, तिच्यामुळे मनुष्याचा मोठा शत्रु जो गर्व त्याचा अंतःकरणांत प्रवेश होत नाहीं. आपल्यापेक्षां कमी योग्यतेच्या मंडळींत मनुष्य नेहमीं राहूं लागला तर इतरांपेक्षां आपण श्रेष्ठ आहों असें वाटून तो आंगीं सामर्थ्य असतांही आपले विद्यादि गुण वाढविण्यास झटणार नाहीं. यासाठीं आपल्यापेक्षां मोठ्यांचा सहवास हा आपला मोठेपणा वाढविण्यास कारण होतो.

मुलांच्या ठिकाणीं सज्जनाच्या सहवासाची गोडी लहानपणापासूनच लाविली पाहिजे. लहानपणीं हलकटांची संगत लागून हलक्या गोष्टी आवडूं लागल्या ह्मणजे चांगल्या गोष्टींकडे त्यांचें लक्ष लागणार नाहीं. ज्यास ज्या गोष्टी आवडतात, त्यांवरून त्याचा स्वभाव कळतो. ज्यास विद्वान् लोक आवडतात, त्यास विद्येची अभिरुचि आहे असें सिद्ध होतें. जो व्यसनी लोकांस वाखाणितो तो स्वतः व्यसनी असतो. जो प्रामाणिक, सरळ, धीट, अशा मनुष्याची स्तुति करितो तो प्रामाणिक, सरळ, व धीट असेल यांत संशय नाहीं. तसेंच जो दुसऱ्याचे गुण घेणारा आहे तो लोकप्रिय झाल्याशिवाय

रहाणार नाही. कित्येक लोक असे असतात कीं, त्यांस दुसऱ्याच्या गुणापासून संतोष होत नाही इतकेंच नाही, तर त्यांपासून उलटें त्यांस वाईट वाटतें. दुसऱ्याची वहावा झाली कीं त्याच्या आंगाची आग होते. लोकांनीं एकाद्यास बुद्धिमान् ह्मटलें कीं त्याच्या चुका असतील त्याबाहेर काढूं लागतात. एकाद्यास कोणीं नम्र ह्मटलें कीं ते त्यास भळू ह्मणतात. कोणाची धार्मिक ह्मणून वहावा झाली कीं हे गुलाम त्यास मोठा ढोंगी आहे असें ह्मणतात. यामुळेच भर्तृहरीनें ह्मटलें आहे:—

जाडयं ह्रीमति गण्यते व्रतरुचौ दंभः शुचौ कैतवं ।
शूरे निर्घृणता ऋजौ विमतिता दैन्यं प्रियालापिनि ॥
तेजस्विन्यवलिप्तता मुखरता वक्तुर्यशक्तिः स्थिरे ।
तत्कोनाम गुणो भवेत्सुगुणिनां यो दुर्जनैर्नाकितः ॥१॥

अर्थ— नम्र असला ह्मणजे मूर्ख, धर्माचरण करणारा असला ह्मणजे ढोंगी, स्वच्छ वागणारा असला ह्मणजे लुच्चा, शूर असला ह्मणजे निर्दय, सरळ असला ह्मणजे अप्रबुद्ध, गोड बोलणारा असला ह्मणजे बापडा गरीब, तेजस्वी असला ह्मणजे गर्विष्ठ, वक्ता असला तर बडबड्या, शांत असला ह्मणजे अशक्त, याप्रमाणें गुणवांनांचा असा कोणता गुण आहे कीं, ज्यास दुर्जनांनीं नांव ठेविलें नाही ?

आपल्यामध्ये जो गुण आहे त्यामुळेच कोणाची वहावा झाली कीं ज्यांच्या अंतःकरणांत फार वाईट वाटतें असे लोक पुष्कळच आहेत. ते कांहींतरी खरे खोटे दुर्गुण काढून त्या गुणी मनुष्याची अपकीर्ति करण्याचा यत्न करितात. मोठ्या मनुष्याची बरोबरी करण्याचे दोन

मार्ग आहेत. त्याप्रमाणे मोठेपणा मिळवावा हा एक किंवा त्यास आपल्याप्रमाणे लहान तरा करावा. पहिला मार्ग कठीण आहे. आंगी खरा गुणी असल्याशिवाय तो साधत नाही, याकरितां हलके मनुष्य बहुशः दुसराच मार्ग धरितात. त्यामुळे गुणी मनुष्याची फजिती न होतां त्यांचा मात्र हलकेपणा प्रकट होतो. अशा मनुष्यांस दुसऱ्याचें काम चांगलें असतां जितकें वाईट वाटतें त्यापेक्षां तें विघडलें तर अधिक आनंद होतो. दिवसभर दुसऱ्यांच्या दोषांकडे त्यांची दृष्टि असते. दुसऱ्याचा कमीपणा हेंच त्याचें समाधान. एका विद्वाना-नें ह्मटलें आहे कीं, थोर पुरुषांमध्ये जर मुळींच दोष असणार नाहींत तर नीच मनुष्यांस मोठी पंचाईत पडेल. शहाणे असतात ते नीचांचे दोष पाहून ते टाकून त्यां-पासून देखील आपला फायदा करून घेतात; परंतु मूर्ख शहाण्यांच्या गुणांपासून आपलें हित करून घेत नाहींत.

दुसऱ्याचे गुण वाखाणण्यापासून मनुष्यास मोठा नफा आहे. त्यापासून त्याचें अनुकरण करण्याची इच्छा उत्पन्न होते. प्राचीनकाळीं ग्रीस देशांत थेमिस्टोक्लीस् या नांवाचा एक महावीर होऊन गेला. त्याची गोष्ट अशी लिहिली आहे कीं, माराथान नांवाच्या विख्यात रणभूमीवर इराणी लोकांशीं ग्रीक लोकांचें मोठें युद्ध झालें, त्यांत ग्रीक लोकांचा सेनापति मिल्तैदीस याच्या पराक्रमानें मोठा जय मिळाला. हें ऐकून थेमिस्टोक्लीस् हा अगदीं खिन्न झाला. त्याच्या मित्रानें त्यास खिन्न होण्याचें कारण विचारिलें. तेव्हां तो ह्मणाला, मिल्तैदीस यासारखा पराक्रम करून विजय मिळविल्या-

शिवाय मला झोंप येणार नाहीं. पुढें कांहीं वर्षांनीं तो आथेन्स येथील सैन्याचा अधिपति झाला; तेव्हां आपल्या चातुर्यानें व पराक्रमानें त्यानें आर्तिमिशिम्व व सालामिम्व येथील युद्धांत इराणी लोकांचा अगदीं पराभव करून ग्रीस देशांत मोठी वहावा मिळवून अक्षय कीर्ति संपादिली.

ग्रीस देशांतील प्रख्यात इतिहासकार थ्युसिदिदिस् याची अशीच गोष्ट सांगतात. याच्या पूर्वी होऊन गेलेला जो विद्वान् इतिहासकार हिरोदोतस् याचा ग्रंथ कोणी वाचोत असतां त्यानें ऐकिला तेव्हां, थ्युसिदिदिस् याच्या डोळ्यांतून अश्रुधारा चालल्या. त्या ग्रंथाच्या श्रवणानें तो इतका मोहीत झाला कीं, तेव्हांपामून आपण असा ग्रंथ लिहावा असें त्यास वाटूं लागून पुढें तो जगद्विख्यात इतिहासकार झाला.

ग्रीस देशांतील वक्तृशिरोमणि जो दिमास्थनीस् याचीही अशीच चमत्कारिक कथा आहे. एके दिवशीं त्यानें कालिस्त्रेतस् नांवाच्या वक्त्याचें भाषण ऐकिलें, त्यामुळें तो इतका आनंदित झाला कीं, स्वतः वक्तृत्वकलेंत निपुण होण्याचा त्यानें निश्चय केला; परंतु हा त्याचा हेतु तडीस जाण्यास फारच अडचणी होत्या. तो जात्या अशक्त असून त्याचा स्वर व वर्णोच्चार चांगला नव्हता. इतक्या अडचणी होत्या तरी त्यानें असा विलक्षण दृढनिश्चय केला कीं, पुष्कळ वर्षे सारखा अभ्यास करून वरील सर्व दोष नाहीतसे करून उत्तम वक्ता झाला. तो केवळ ग्रीस देशांतीलच नाहीं, पण सर्व

जगांतील वक्तृमालिकेमध्ये आद्यमणि होऊन निरंतर प्रकाशमान होत आहे !

याप्रमाणें थोर पुरुषांच्या सान्निध्यानें मनुष्य शूर, विद्वान्, वक्ते, कवि, झाल्याचीं उदाहरणें इतिहासांत पुष्कळ सांपडतील. थोर पुरुषांच्या सान्निध्यापासून जें सुख होतें, तें दुसऱ्या कशानेही प्राप्त होणार नहिं. एवढा थोरला महा पराक्रमी शिवाजी, तथापि तो रामदास स्वामींच्या भेटीकरितां मोठा भुकेला असे. रामदासाच्या दर्शनानें त्यास जो आनंद होई, तसा दुसऱ्या कोणत्याही गोष्टीनें होत नसे. एवढे हुशार श्रीमंत थोरले माधवराव पेशवे पण रामशास्त्रीबुवांप्रमाणें ते दुसऱ्या कोणास मान देत नसत. अगदीं आलीकडील उदाहरण प्रसिद्ध हरदास गोविंदबावा नाशिककर याचें आहे. त्यांच्या गुणांमुळें शिंदे सरकारचा व त्यांचा परिचय होऊन ते शिंदे सरकारचे गुरु झाले.

नीच मनुष्य असतात त्यांस दुसऱ्याचें वर्चस्व सहन होत नाहीं. पण सज्जन असतात त्यांस दुसऱ्याच्या गुणांपासून मोठा आनंद होतो. तेच गुणग्राहक होत. दुसऱ्याचा अल्पस्वल्प गुण असला तरी ते त्याची वाखाणणी केल्याशिवाय रहात नाहींत. हेवा हा दुर्गुण त्यांच्या स्वर्गाही नसतो. असे पुरुष बंद्य होत. ह्यणूनच मयूरपंतांनीं ह्मटलें आहे:—

ज्यांच्या हत्कासारीं पसरे गुणस्नेहविंदुही फार ॥

सारज्ञ अमूयोद्भित त्यांला माझा असो नमस्कार ॥

मोरोपंत स्वतः एवढा कवि होता तरी तो दुसऱ्या-

च्या कवितेस फारच वाखाणीत असे. त्यानें वामना-
च्या कवितेस म्हटलें आहे:—

रस भवना तत्कवना मानी या तैवि वाम न स्वा मी ॥

तसेंच अमृतरायाविषयीं म्हटलें आहे:—

कीर्तनसुखार्थ झाला अवतारचि अमृतराय जीवाचा ॥
भलत्या मुखांतुनि अशी सुरसखनि निघेल काय जी
वाचा ॥

थोरांच्या भाषणांपासून व ग्रंथांपासून मनुष्याच्या
अंतःकरणावर जो संस्कार होतो, तो कधींही नाहीसा
होत नाही. रामायण व भारत यांतील कथा, व दादो-
जीकोंडदेव यांचें संभाषण, यांपासून शिवाजीच्या अंतः-
करणावर जो संस्कार झाला तो कधींही गेला नाही.
त्यामुळे देशबंधूस दुष्ट यवनांच्या पीडेपासून सोड-
विण्याचा त्याचा प्रयत्न मेरेपर्यंत चालू होता. थोर
पुरुषांचीं चरित्रें लिहून ठेवण्याचा उद्देश हाच आहे.
तीं वाचून मनुष्याच्या अंतःकरणांत सद्वर्तनाची आवड
उत्पन्न व्हावी.

एकाच कालीं सर्व ठिकाणीं बहुशः थोर पुरुष
उत्पन्न होत नाहीत. व जेव्हां होतात तेव्हां तरी स-
र्वास त्यांचा समागम घडतो असें नाही. परंतु चरित्रें
लिहिलेलीं वाचल्यामुळे ते जसे आपणाजवळच सर्वदा
आहेत असें वाटते. त्यांचीं सत्कृत्यें वाचून क्षणभर
मनुष्य आपलीं सर्व दुःखें विसरतो. तो संसारांत वाग-
ण्याचें धैर्य धरितो. आणि त्यांच्या सदाचरणाचें अनुकरण
करण्यास यत्न करितो. याकरितांच तुकारामबाबांनीं
ईश्वराजवळ 'संतसंग देई सदा' असें मागणें मागितलें

आहे. ऐहिक व पारलौकिक सुखाचें साधन जें सद्वर्तन-
तें आंगीं ठसण्यास सत्संगति हें मुख्य साधन होय, या-
करतां तें प्राप्त करून घेण्याचा सर्वांनीं यत्न करावा.

भाग ४

उद्योग.

नात्मानमवमन्येत पूर्वामिरसमृद्धिभिः ॥

आमृत्योः श्रियमन्विच्छेन्नैनां मन्येत दुर्लभाम् ॥ १ ॥ मनुः ॥

उद्योगिनंपुरुषसिंहमुपैतिलक्ष्मी, दैवंप्रधान्ममतिकापुरुषावदंति ॥

दैवंनिहत्यकुरुषोरुषमात्मशक्त्या, यत्नेकृतेयदिनसिध्यतिकोत्रदोषः॥२॥

भर्तृहरि.

उद्योगामुळें मनुष्याच्या आंगीं सद्वर्तन विंबून तें
सतत रहातें. उद्योग हा मोठा मित्र होय. याकरितांच
' नास्त्युद्यमसमोबंधुः ' असें कवीनें ह्मटलें आहे. उद्योग
हा मोठा गुरु आहे. त्यापासून मनुष्याच्या आंगीं व्यव-
स्थितपणा, नम्रपणा, जितेंद्रियता, चित्तैकाग्र्य, दृढ-
निश्चय, इत्यादि गुण प्राप्त होतात. उद्योगाच्या योगानें
मनुष्य आपल्या कामांत हुशार होऊन त्यास आपला
संसार सुखानें करितां येतो.

उद्योग करून मनुष्यानें सुखी व्हावें असाच सृष्टि-
नियम दिसतो. कारण सृष्टीमध्ये सुखाचीं अनेक साधनें
आहेत, परंतु तीं उद्योगाशिवाय प्राप्त होत नाहींत.
व्यक्तीची किंवा समूहाची सुधारणा उद्योगाशिवाय होत
नाहीं. श्रम केल्याशिवाय ज्यांचा निर्वाह होईल, असे
लोक जगांत फारच थोडे आहेत. निर्वाहाकरितां
श्रम करण्याची गरज नसली तरी सुखानें आपलें आ-

युष्य जावें अशी ज्यास इच्छा असेल त्यानें कांहींतरी उद्योग केलाच पाहिजे.

उद्योगापासून श्रम व त्रास होतो, तथापि त्याशिवाय कीर्ति व वैभव मिळणार नाही. त्याशिवाय कांहींच होणार नाही. 'आजपर्यंत जगांत ज्या चांगल्या गोष्टी झाल्या आहेत, त्या उद्योगामुळेच झाल्या आहेत. सुधारणा हें उद्योगाचेंच फळ आहे. ज्या राष्ट्रांमध्ये आळसाचें प्राबल्य झालें त्याचा निःपात झालाच. याकरितांच 'आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महा रिपुः' असें ह्मटलें आहे. या शत्रूनें अनेक बुद्धिमान् मनुष्य व संपन्न देश धुळीस मिळविले आहेत. शिकंदर बादशहानें इराणी लोकांस जिंकून त्यांचें राज्य घेतलें तेव्हां तो ह्मणाला, "आळसानें विषयोपभोगांत काळ घालविणें हा मोठा नीचपणा आहे, व उद्योग करणें हें मोठें भूषण आहे, ही गोष्ट इराणी लोकांच्या ध्यानीं मनीं सुद्धां नाही."

भरतखंडांतील प्राचीनकाळचे ऋषि मोठे उद्योगी होते, असें त्यांच्या इतिहासावरून सिद्ध होते. पाहांटेच्या प्रहररात्रीपासून तों आवशीच्या प्रहररात्रीपर्यंत कोणकोणतीं कामें करावयाचीं त्याविषयीं त्यांचे नियम बांधलेले असत. विद्या, कला, वगैरे कोणत्याही गोष्टी-विषयीं त्यांनीं आळस केला नाही. त्या वेळेस कृषिकर्माचें मोठें महात्म्य होतें असें दिसतें. वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं आह्मांस पशु पुष्कळ दे, आमचीं शेते चांगलीं होऊंदे, पाऊस पुष्कळ पडूंदे, अशा प्रार्थना आढळतात.

प्राचीनकाळापासून चीन देशात उद्योगांचें महात्म्य

मोठें आहे. निर्वाहाचे पदार्थ उत्पन्न करण्याविषयीं चिनी लोकांची मोठी आख्या आहे. निर्वाहाच्या पदार्थां-करितां दुसऱ्या देशाची गरज न बाळगणारा असा चीन देशासारखा दुसरा देश सांपडणें कठीण. ते लोक कों-ज्याचा मांडा करणारे खरे. त्यांच्यांत प्राचीनकाळापा-सून शेतकीची मोठी प्रतिष्ठा आहे. प्रतिवर्षीं शेतें पेरण्यास आरंभ होतो तेव्हां मोठा उत्साह होतो. राजा स्वतः शेतांत जाऊन पेरणीस आरंभ करितो.

प्राचीनकाळीं यूरोपखंडांत रोमन लोकांचा उदय होऊं लागला तेव्हां, त्यांमध्ये शेतकीच्या धंद्यास मोठा मान असे. मोठमोठे वीर रणांगणांत पराक्रम करून परत आल्यावर आनंदानें शेतांत काम करीत. परंतु पुढें रोमन लोकांचें राज्य मोठें वाढून भरभराट झाला तेव्हां, शेतीचा धंदा हलकेपणाचा आहे असें वाटून तिकडे दुर्लक्ष झाल्यानें त्यांच्या संपत्तीनेंही मार्गें पहाण्यास आरंभ केला.

शिवाजीचे साह्यकारी मराठे हे आलीकडच्या मराठ्यां-सारखे मिशांला तूप लावून वांकडी पगडी घालून रिका-मपर्णी काळ घालविणारे असते तर त्यांच्यानें एवढ्याले पराक्रम झाले नसते. ते शेतांत काम करून शिवाजीस पाहिजे तेव्हां मदत करण्यास तयार असत. मराठ्यांचें राज्य स्थापन करून शिवाजी निवर्तल्यावर पुढें मराठे आयत्या पिठावर रेघा ओढूं लागले, तेव्हां त्यांच्यांत मराठमोळा वगैरे अनेक मूर्खपणाच्या चाली पडूं लाग-ल्या. शेतकीचा धंदा उत्तरोत्तर लोक हलका मानूं लागले. पेशवाई व सातारचें राज्य नष्ट झाल्यावर मरा-

व्यांमध्ये इनामदार व जहागीरदार पुष्कळ होते. त्यांस राज्यकारभार नाहींसा झाला तेव्हां कालमानावर दृष्टि देऊन आपल्या जहागिरीच्या सुधारणेकडे त्यांनीं लक्ष लाविलें असतें तर आजपर्यंत कांहीं तरी त्यांचीं श्रीमान् कुटुंबे देशांत राहिलीं असतीं. पण कालमानाप्रमाणें पहिलें वैभव विसरून उद्योग न करितां आळसानें वागून जहागिरी गहाण ठेवून कर्ज काढूं लागले. घरांतील भांडीं गहाण पडलीं तरी गोपाच्या वेतांत तिळमात्र अंतर पडावयाचें नाहीं, असें होतां होतां सर्व जहागिरी नष्ट झाल्या.

वाळाजी विश्वनाथ श्रीवर्धनाहून एकटा आला परंतु मोठ्या उद्योगानें त्यानें आपल्या धन्याचें हित करून त्याची मर्जी संपादिली. आपणास राज्य प्राप्त करून घेऊन ब्राह्मणांचें नांव गाजविलें. थोरल्या बाजीरावानें नुसतीं मक्याचीं कणसें घोज्यावरच खाऊन मोठाले पराक्रम करून मुसलमानांची खोड मोडून दिल्लीच्या दरवारीं आपलें वर्चस्व स्थापिलें. पुढें त्याचेच नांवकरी झाले, त्यांच्यानें पूर्वजांनीं मिळविलेल्याचें रक्षणसुद्धां करवले नाहीं. शत्रूंचा संहार करण्याची प्रतिष्ठा नाहींशी होऊन लाडूंचा संहार करण्याची प्रतिष्ठा वाढली. पुष्कळ खाणें हाच गुण होऊन दरवारीं त्याची शिफारस होऊं लागली. उद्योगाकडे दुर्लक्ष झाल्यामुळे आळसानें सर्वस्व नाश केला.

पटवर्धनांच्या कुटुंबांतील पूर्वीची अशी गोष्ट सांगतात कीं, जो युद्धांत पराक्रम करी त्यासच रुप्याचें ताट जेवावयास मिळत असे. वडिलांनीं मिळविलेल्या संपत्तीचा

लेशमात्र राहिला आहे, तो संभाळण्याचें सामर्थ्य देखील त्यांच्या कुळांतील कित्येकांस नाही, अशी अपकीर्ति झाली आहे. त्यांच्या कुळांतील शेवटले पराक्रमी पुरुष चिंतामणराव अप्पा यांस उद्योगाची योग्यता कळत असे. त्यांची दंतकथा अशी सांगतात कीं, ते एके समयी दरबारांत असतां 'अल्पिष्टण' साहेब तेथें होते. रात्रीस जागरण झालेलें असल्यामुळें अप्पासाहेबांस दरबारांत डुलकी आली. तेव्हां साहेबांनीं त्यांस म्हटलें, आपणास झोंप येत आहे. त्यावर अप्पासाहेबांनीं उत्तर केलें कीं, आह्मांस झोंप लागल्यामुळेंच अशी दशा झाली.

आंगांत आळस शिरूं न देण्याविषयीं प्रत्येकानें जपलें पाहिजे. पृथ्वीवर अमक्या देशांत आळस नाही असा देश सांपडणार नाही. सुधारलेले व रानटी अशा सर्व देशांत याचा थोडाबहुत अंमल आहेच. आळसामुळें दुसऱ्याच्या श्रमानें उत्पन्न झालेलें फळ बलात्कारानें लोक घेऊं लागले, यामुळें राज्यसत्ता प्रथमतः उत्पन्न झाली असावी; असें एका पंडिताचें मत आहे.

आळस जसा व्यक्तीचा शत्रु आहे तसा देशाचाही आहे. त्यापासून कोणत्याही प्रकारचें हित व्हावयाचें नाही. तो अंतःकरणांत नेहमीं कंटाळा, त्रास, खिन्नता, यांस उत्पन्न करणारा आहे. एका इंग्लिश ग्रंथकारानें आळसाचें पुष्कळ वर्णन केलें आहे; त्यांतून कांहीं लिहितों.

“आळस हें शरीर आणि मन यांचें विष आहे. आळस वाईटपणाची माय आहे. आळस सर्व दुःखांची माता आहे. आळस हें महापातक आहे. आळ-

शी मनुष्य हें पिशाच्याचें घर व अस्वस्थतेची जागा आहे. मनाचा आळस शरीराच्या आळसापेक्षांही वाईट आहे. आळस हा मनाचा जंग व रोग आहे. हा साक्षात् नरकच होय. सांचलेल्या पाण्यांत जसे किडे पडतात, तसे आळशी मनुष्याच्या मनांत दुर्विचार वाढूं लागतात; त्यामुळें त्याची घाण होते. मी हें खास सांगतो कीं, जो मनुष्य आळशी आहे तो कधींही श्रीमंत व्हावयाचा नाही; त्यास चांगले मित्र मिळावयाचे नाहीत; त्यास पाहिजे तो पदार्थ मिळाला तरी तो सुखी होणार नाही; त्याचें शरीर व मन कधींही स्वस्थ असणार नाही. तो नेहमीं थकलेला, भागलेला, उदास, त्रासिक, रोगी, दुःखी, कष्टी, कुरकुर करणारा, असा असेल. आपलें शरीर व मन हीं स्वस्थ राहून आपणास सुख व्हावें अशी ज्यास इच्छा असेल, त्यानें आळस सोडून दिला पाहिजे.”

आळशी मनुष्य कांहींच करीत नाही असें नाही. इतकेंच कीं, तो जें करितो त्यापासून त्याचें हित होत नाही. त्याचे हातपाय निश्चळ असले तरी मन स्तब्ध रहाणार नाही. मनांत सद्विचार आणले नाहीत तर त्यांत दुर्विचारांचा प्रादुर्भाव झाल्याशिवाय रहाणार नाही. मनुष्याचें मन स्वभावतःच असें आहे कीं, तें कधींही निश्चल रहाणार नाही. यासाठींच गीतेंत सांगितलें आहे:—

नहि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ॥

कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ १ ॥

मन निर्व्यापार करणें कोणाच्याही स्वाधीन नाही. सत्व,

रज, तम, या गुणांच्या योगानें त्याचा कांहींतरी व्यापार चालू असणारच. याकरितां तें सन्मार्गाकडे लागवें हाच कर्ममार्गाचा उद्देश होय. कर्ममार्गास असमंजसपणें हंसणारे कित्येक आधुनिक विद्वान् आहेत; परंतु शास्त्रकाराचा खरा उद्देश त्यांस कळत नाही, असें ह्मटलें पाहिजे. कर्ममार्ग प्रतिपादन करणारे कर्म हें जड आहे, त्यापासून मुक्ति किंवा ईश्वरप्राप्ति होणार नाही, असें पक्कें समजत होते. ज्ञानापासून मुक्ति, हें ठिकठिकाणीं त्यांनीं प्रतिपादन केलें आहे. ज्ञान सत्वशुद्धीशिवाय होणार नाही, व सत्वशुद्धि कर्माशिवाय होणार नाही, ह्मणून त्यांनीं कर्ममार्गास इतकें महत्त्व दिलें आहे. कर्म हें शिक्षणासारखें आहे. अक्षर चांगलें व्हावें हा उद्देश असतो, पण किता गिरविल्याशिवाय तो सिद्धीस जात नाही. युद्धकौशल्य संपादण्याची मनुष्यांस योग्यता आहे, पण पुष्कळ दिवस कवाईत शिकल्याशिवाय तें येणार नाही. सुवर्णादि धातु तेजस्वी आहेत, परंतु ते अग्नितप्त केल्याशिवाय सुशोभित होणार नाहीत. त्याप्रमाणेंच मनुष्य ईश्वरप्राप्ति करून घेण्यास योग्य आहे, परंतु त्याकरितां त्यानें मोठा उद्योग केला पाहिजे. यः कश्चित् ऐहिक सुखसुद्धां श्रमाशिवाय प्राप्त होत नाही, मग पारत्रिक सुख सहज प्राप्त होईल काय ? इंद्रियें दुराचरणापासून निवृत्त व्हावीं हाच कर्ममार्गाचा मुख्य उद्देश होय. कर्ममार्ग साधनभूत असून ज्ञानमार्ग साध्यभूत आहे असें न समजतां ज्ञानमार्गास विसरून कर्माचेंच प्राबल्य वाढविणें हा मूर्खपणा होय. तथापि कर्ममार्ग अगदींच सोडून दिला तर ज्ञानमार्ग कळणार नाही.

ऋषींच्या कर्ममार्गास अन्यधर्मी लोक हंसतात, परंतु त्यांचा धर्म तरी कर्ममार्गापासून अगदी सुटला आहे काय ? जर सुटला तर तो नास्तिक्याच्या बरोबरीचाच होईल. नियमित दिवशीं नियमित कालीं प्रार्थनादि करणें हाही एका प्रकारचा कर्ममार्गच आहे. ज्ञानमार्गात पारंगत असे जनकादि महासाधुही कर्ममार्गाचें खरें स्वरूप ओळखून तो आचरीत होते. परंतु त्याचें खरें स्वरूप न ओळखिल्यामुळें देशांत खोटा वेदांत माजून अनेक ढोंगी व निरुद्योगी मनुष्य उत्पन्न झाल्यामुळें ज्ञानकर्मसमुच्चयानें ऋषींनीं मिळविलेलें आर्यभूमीचें महत्त्व नष्ट झालें. असो, तात्पर्य सांगणें एवढेंच कीं, आळस टाकून उद्योग करून परोपकारादि सत्कर्म आचरल्याशिवाय इहलोक किंवा परलोक यांतून एकाचेंही सांभन होणार नाही.

आळसानें कोणाचें हित झाल्याचें उदाहरण जगांत सांपडत नाही. पण उद्योगानें रंकांचे राव, मूर्खांचे पंडित, संसान्यांचे साधु, असे झाल्याची उदाहरणें पुष्कळ आहेत. बाळाजीविश्वनाथ कारकुनाचा पेशवा झाला, रामशास्त्री मूर्खाचा पंडित झाला, तुकाराम संसारी असून साधु बनला. उद्योगानें मनुष्य थकून झिजेल, परंतु आळसानें जशाचा तसा कुजून जाईल. एका इंग्लिश ग्रंथकारानें ह्मटलें आहे कीं, मनुष्याचें मन जांत्यासारिखें आहे. त्यांत दाणे घातले तर पीठ निघेल, पण कांहींच न घालतां फिरविलें तर स्वतःच झिजेल.

आळशी मनुष्य मी काम करीत नाही, असें कधींही ह्मणणार नाही, कांहीं तरी सबब तो पुढें काढीलच.

आळशास कोणा गृहस्थाकडे जाऊन ये ह्याटलें तर, पहिलें त्याचें उत्तर मला घर ठाऊक नाहीं. वरें घराची खुणा सांगितली तर तो ह्मणणार जाऊन उपयोग काय? या वेळेस तो गृहस्थ घरीच नसतो. एका इंग्लिश गृहस्थानें एका आळशी मुलास असें लिहून पाठविलें कीं, 'मीं तुह्यांस आळसांत वेळ घालविण्याबद्दल दोष दिल्या तो अगदीं खरा आहे. तुह्मी ज्या विलक्षण सवयी लिहितां, त्यांचें मुख्य कारण तुमचा निरुद्योगीपणा होय. दुसरें कांहीं नाहीं. तुमचा कोटिक्रम असा आहे:— प्रत्येक मनुष्य आपल्या शक्तिप्रमाणें चांगलें करितो. जो करित नाहीं त्याच्यानें होत नाहीं असें ह्याटलें पाहिजे. तुह्मी लिहित नाहीं, ह्मणून तुह्यांस लिहितां येत नाहीं. तुह्यांस उद्योग करण्याची इच्छा नाहीं, यावरून तुह्यांस बुद्धि नाहीं. वा! काय वर्णनीय रीत आहे! जगांत सर्वांनीं ही स्वीकारिली तर काय उत्तम परिणाम होतील !'

श्रमाशिवाय एकादी वस्तु मिळावी, असें मनुष्यास वाटणें हें त्याच्या मूर्खपणाचें लक्षण होय. कोणतीही वस्तु तिची किंमत दिल्याशिवाय मिळावयाची नाहीं. उद्योग केल्याशिवाय खरी विश्रांतीही मिळावयाची नाहीं. उद्योग ही विश्रांतीची किंमत समजली पाहिजे. उद्योग केल्यावर जी विश्रांति ध्यावी, तिजपासून मनास खरा आल्हाद होतो. पुढील उद्योग करण्याविषयी तिजपासून उत्साह येतो. ज्यास काम नाहीं किंवा असून करित नाहीं, त्यास विश्रांतीचा कंटाळा आल्याशिवाय रहाणार नाहीं. मनुष्य गरीब किंवा श्रीमंत कसाही

असला तरी त्यास उद्योग अवश्य पाहिजे. उद्योग करणे हे मनुष्याचे कर्तव्यच आहे. जो मोठ्या श्रीमान् कुलांत उत्पन्न झाला आहे त्यानें असें समजलें पाहिजे कीं, माझ्या पूर्वजांनीं पुष्कळ श्रम करून ही संपत्ति मिळविली आहे; कारण प्रथमतः श्रम केल्याशिवाय संपत्ति कोणास आपोआप मिळत नाही. दुसऱ्यांच्या उद्योगानें आयती संपत्ति मिळून माझे कल्याण झालें आहे तर त्यांप्रमाणें मलाही उद्योग करून कांहींतरी दुसऱ्यांचें कल्याण केलें पाहिजे. मला आयती संपत्ति मिळाली आहे, हे उद्योग करण्यास मला विशेष कारण आहे. कारण खाण्यापिण्याची सोय नाही ही दरिद्र्यास उद्योग न करण्याविषयीं सबब आहे; पण मला तसें म्हणतां येत नाही. खरा प्रामाणिक आहे त्यानें एकाद्या दुकानांतून उधार जिन्नस आणिला आणि त्याबद्दलचे पैसे मागण्यास दुकानदार विसरला, तरी तो पैसे दिल्याशिवाय रहाणार नाही. त्याप्रमाणें जो खरा प्रतिष्ठित आहे, तो स्वतः निरुद्योगी राहून केवळ दुसऱ्यांच्या श्रमानें संपादिलेल्या संपत्तीचा उपभोग घेण्यांत मोठेपणा मानणार नाही.

एका विद्वान् इंग्लिश ग्रंथकारानें आळशी मनुष्याचे सुंदर वर्णन केलें आहे त्याचें तात्पर्य लिहितों. निरुद्योगी मनुष्य मोठा प्रतिष्ठित व सुस्वभाव असला तरी तो सुखी असेल असें मला वाटत नाही. उद्योग हे आपलें जीवन आहे. मीं एकाद्याचा उद्योग पाहिला तर तो मनुष्य कसा आहे हे सांगेन. उद्योगाची आवड हे हलकेपणा आणि दुर्व्यसन यांस दूर ठेवण्याचे

साधन आहे. मी आणखी असें ह्मणतो कीं, संसारांतील सुखाच्या इच्छेनें उत्पन्न होणाऱ्या अनेक काळज्या व दुःखें यांचें निरसन करण्याचा उपाय उद्योग होय. पुष्कळ मनुष्यांस आजपर्यंत असें वाटलें आहे कीं, आपण स्वस्थ वसलों ह्मणजे श्रम व त्रास होणार नाही. परंतु सर्वास अशा समजुतीचा एकच परिणाम कळून आला कीं, काळजी व श्रम यांपासून मनुष्य सुटणार नाही. हीं त्याच्या दैवीं लिहिलींच आहेत. जे श्रमापुढें जाण्यास भितात, त्यांकडे श्रमच चालून येतो. आळशाला वाटतें कीं, इतरांपेक्षां मी कमी श्रम करीन; पण सृष्टीचा नियम असा आहे कीं, श्रम आणि दुःख या उभयतांची बेरीज सारखीच होते. जेथें श्रम कमी तेथें दुःख फार व जेथें श्रम अधिक तेथें दुःख कमी. आळशास जो थोडा श्रम करावा लागतो, तोच त्यास पुष्कळ व कठीण वाटतो. जो केवळ आपल्याच सुखाची इच्छा करितो, त्यास लौकरच कळून येईल कीं, आळसाच्या स्वाधीन होणें फार वाईट आहे. आळस हा मोठा वाईट धनी आहे. जो श्रमाच्या भयानें मोठा उद्योग करण्यास कंटाळतो त्यास आपोआप शिक्षा होते. कारण लहानसहान कामेंच त्यास विकट वाटूं लागतात. उद्योगांत काळ घालविल्यानें जो त्रास होतो, तसाच निरुद्योगी राहिल्यानें मनांत अनेक काळज्या उत्पन्न होऊन सोसावा लागतो. इतकेंच कीं, उद्योगाच्या त्रासापासून सुख होतें व आळसाच्या त्रासापासून दुःख होतें.

केवळ आपल्या शरीराचें सुख ह्मटलें तरी त्यासही

उद्योग अवश्य आहे. श्रम केल्याशिवाय श्रमाचे सुख मिळणार नाही. उद्योग केल्यावर झोप लागलीच येते आणि जागेपणीं उद्योगांत घालविलेला काळ सुखाने जातो. उद्योग करून आपले कर्तव्य केल्यानंतर जो विसावा मिळतो, त्यापासून समाधान होते.

पुष्कळ वेळा अतिश्रमाने उरीं फुटून मनुष्य मरतो ही गोष्ट खरी आहे, पण आळसाने व दुर्व्यसनाने प्रकृति विघडून मेल्याची उदाहरणे त्यापेक्षां पुष्कळ सांपडतील. उद्योगाने मनुष्य मरतात याचे कारण बहुशः असे दिसते की, ते आपल्या प्रकृतीस जपत नाहीत. एक विद्वान् असे म्हणतो की, आरोग्यरक्षणाच्या नियमाप्रमाणे व्यवस्थितपणे वागले असतां केवळ पुष्कळ श्रमाने मनुष्याच्या शरीरास इजा होईल की नाही, याविषयी संशय वाटतो.

आळशी मनुष्य पुष्कळ दिवस वांचला तरी त्याचे आयुष्य व्यर्थ होय. थोडे दिवस वांचूनही ज्याने पुष्कळ सत्कृत्ये केलीं तोच खरा चिरायु होय. याकरितांच कवीने ह्मटले आहे:—

* यज्जीव्यतेक्षणमधिप्रथितंमनुष्यै
विज्ञानशौर्यविभवार्यगुणैःसमेतम् ॥
तन्नामजीवितमितिप्रवदंतितज्ज्ञाः
काकोपिजीवतिचिरंचवल्लिचभुंक्ते ॥१॥

* विद्या, पराक्रम ऐश्वर्य इत्यादि श्रेष्ठ गुणांनी युक्त असे जे आयुष्य ते अल्प असले तरी तेच आयुष्य होय, असे शहाणे लोक म्हणतात. नाही तर कावळादेखील पुष्कळ दिवस वांचतो आणि वळी खातो.

स्त्री असो किंवा पुरुष असो, त्यास संसारांत खस सुखोपभोग होण्यास उद्योगाची संवय असणे अवश्य आहे. आळसानें स्वतःला दुःख होऊन जवळच्या लोकांस आपला कंटाळा येतो. अतिश्रम करणे शरीरास वाईट आहे, पण तें देखील आळसापेशां बरें. -

आलीकडे आमच्या देशांत श्रीमंतांच्या बायका बहुशः संसारकामास अगदीं निरूपयोगी व अशक्त असतात. खाणेंपिणें चांगलें असून त्यांच्या शरीरास व्यायाम ह्मणून कसा तो माहितच नाही, असें ह्मटलें तरी चालेल. पाण्याचा तांब्यादेखील हातानें उचलण्याचा प्रसंग नाही. कित्येकींस तर आंगांतिल चोळीदेखील काढण्यास कुळंबीण लागते. तेवढे श्रम करणें सुद्धां हलकेपणा वाटतो. श्रीमंतांच्या घराण्यांतिल पुरुषदेखील बहुशः असेच. बायकांसारखें त्यांस कोंडून रहावयाचें नसतें ह्मणून एकाद्या वेळेस बाहेर जाण्यास तरी सांपडतें. पण बायकांस तेंही नाही. अशा स्थितीमुळे श्रीमंतांच्या घरांत संततीची बहुशः मारामार. कित्येक पिढ्यांपर्यंत दत्तक घेण्याचा प्रसंग आला नाही अशीं फारच थोडीं घराणीं सांपडतील. संतति होण्याचीं खरीं कारणें न जाणतां मुलें होण्याकरितां श्रीमंत उलट उपाय करितात तो हा कीं, एकानें दोन, तीन कधीं कधीं चारदेखील बायका करावयाच्या. या उपायांनीं संतति होणें तर एकीकडेसच रहातें, पण घराण्यांत सवतीमत्सर माजून अनेक तंटेबखेडे व दुराचरण हीं मात्र वाढतात. चाकरांकडून काम करवूं नये असें नाही; पण तसें करून श्रीमंतांनीं आपल्या शरीरास इजा

करून ध्यावी हें चांगलें नाहीं. चाकरांकडून हलकें काम करवून त्या वेळांत आपण अधिक योग्यतेचें काम करावें ही गोष्ट श्रीमंतांनीं ध्यानांत ठेविली तर त्यांचें कल्याण होईल. व्यायामामुळे गरीबांस साध्या जेवणापासून जें सुख होतें तें श्रीमंतांस पक्कान्नापासूनही होत नाहीं. काम केल्यानंतर गरीबांस सुखावह झोंप लागून जी विश्रांति मिळते ती आळसांत बसणाऱ्या श्रीमंतांस मिळत नाहीं. पेशवे व पटवर्धन यांचे पूर्वज हल्लींच्या श्रीमंतांप्रमाणें आळशी असते तर त्यांच्यानें एवढाले पराक्रम झाले नसते.

स्कातलंद देशांत सर वाल्तरस्कात् ह्मणून एक विलक्षण उद्योगी पुरुष होऊन गेला. हा मोठा विद्वान् व नामांकित ग्रंथकार असून मोठा निगर्वी, सुशील व प्रामाणिक असा होता. त्यानें आपल्या मुलास उपदेश केला आहे त्याचें तात्पर्य असें:—

“मुला, उद्योगाचें महत्त्व तुला सांगावें तितकें थोडेंच. मनुष्य कोणत्याही स्थितींत असला तरी ईश्वरानें त्याच्या पाठीमागें उद्योग लाविलाच आहे. शेतकऱ्यानें निढळाच्या घामानें मिळविलेल्या भाकरीपासून तों श्रीमंतांच्या चैनीच्या मौल्यवान् पदार्थापर्यंत कोणतीही वस्तु असली तरी श्रम केल्याशिवाय ती प्राप्त होण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. ज्ञानाविषयीं ह्मटलें तर पूर्वी नांगरणी केल्याशिवाय शेतांत धान्य पेरितां येत नाहीं; तसें श्रम केल्याशिवाय मनुष्याच्या मनांत ज्ञानांकुराचा प्रादुर्भाव होणार नाहीं. ज्ञानाचें पीक आणि धान्याचें पीक यांत खरोखर मोठा भेद आहे. तो हा कीं, कांहीं गोष्टी

घडून आल्यामुळे शेतकऱ्याने पेरलेल्या शेताची कापणी दुसरा कोणीही करील, परंतु कसाही बिकट प्रसंग किंवा मोठे दुर्दैव आले तरी एकाच्या अभ्यासाचे फळ दुसऱ्यास मिळवितां येणार नाही. मनुष्य आपल्या उपयोगाकरितां जो मोठा ज्ञानाचा संचय करील तो त्यापासून कोणासही हिरावून घेतां येणार नाही. याकरितां प्रियपुत्रा, श्रम करून वेळ चांगल्या रीतीने घालीव. लहानपणीं आपल्या आंगांत चलाखी असून आपले मन विकास पावण्यास योग्य असते, त्यांत ज्ञानाचा संग्रह सुलभ रीतीने करितां येतो. जर आपल्या वसंतऋतूमध्ये आपण हयगय केली तर आपला उन्हाळा व्यर्थ जाऊन त्रासदायक होईल. आपल्या पिकाचे भुसकट होईल, आणि वार्धक्यरूप हिवाळा ओसाड होऊन फजिती होईल.”

उद्योग हा मोठा गुरु होय, असें मागे सांगितलेच आहे. उद्योग करून निष्फळ झाला तरी तो आळसापेक्षां बरा. त्याच्या योगाने आपल्या मनाची व शरीराची शक्ति कायम राहून दुसरा उद्योग केला असतां तो सफल होतो. वेळाची एकदां खरी योग्यता कळली तर मनुष्य क्षणदेखील व्यर्थ घालविणार नाही. उद्योगानंतर जी त्यास विश्रांति मिळेल, तिजपासून त्यास मोठे सुख होईल.

उद्योगाशिवाय आंगीं सद्वर्तन विवणार नाही. आजपर्यंत जगांत जे सत्पुरुष होऊन गेले ते सर्व मोठे उद्योगी होते. मनुष्य कोणत्याही स्थितीत असो, त्यास उद्योग करणे भाग आहे. राज्य, सुधारणा, कलाकौशल्य, विद्या, हीं सर्व मनुष्यांच्या उद्योगाचीं फले आहेत; यांपासून

आपलें कल्याण झालें आहे, तर आपण उद्योग करून ऋणमुक्त होणें हें मनुष्याचें कर्तव्य आहे. रीण फेडणें न आवडलें तरी तें फेडलेंच पाहिजे. असेंच श्रम करणें आपणास आवडलें नाही तरी तो केला पाहिजे. दुसऱ्याच्या श्रमानें झालेली कोणतीही वस्तु मी घेणार नाही, असें म्हटलें तर मनुष्याचें जीवन होईल काय ? असें आहे तर उद्योग न करितां आळसांत वेळ घालविणें हें मनुष्यानें पातक समजलें पाहिजे.

संसारांत उद्योगासारखें सुखाचें साधन कोणतेंच नाही. उद्योग बुद्धीपेक्षांही श्रेष्ठ आहे. साधारण बुद्धिमान् असून उद्योगानें महत्त्वास चढलेले असे पुरुष जगांत पुष्कळ सांपडतील. तसेच मोठे बुद्धिमान् असून आळसानें अंधेरांत राहिले असेही अनेक आहेत. कित्येकांत असें वाटतें कीं, मोठे बुद्धिमान् असतात ते शारीरश्रम फार करीत नाहींत. पण ही चूक आहे. शारीरश्रमाशिवाय जगांत उदयास आलेला पुरुष सांपडणें कठीण. जे फार श्रम करितात तेच जगांत पुढारी होतात. राजकीय पुरुष स्वस्थ बसतील तर राज्यांत त्यांचें वजन रहाणार नाही. बाळाजी विश्वनाथ, नानाफडणवीस, इत्यादि राजकार्यधुरंधर पुरुष आळशी असते तर शाहूमहाराज व पेशवे यांचे दरवारी त्यांचें एवढें वजन वाढलें नसतें. मुसलमानी राजांत अकबर याची जी कीर्ति जगांत वाढली आहे, ती केवळ त्याच्या शहाणपणानें झाली नसती. तो जसा शहाणा होता तसा मोठा उद्योगीही होता. ह्मणूनच त्याचें नांव अजरामर झालें आहे.

जगांत आजपर्यंत जे कीर्तिमान् व विद्वान् ग्रंथकार झाले, त्यांचेही असेच आहे. शांतपणाने सतत सारखे श्रम केल्यामुळे त्यांची नावे जगांत गाजत आहेत. कोणत्याही शास्त्रावर प्रसिद्ध ग्रंथ लिहिणाऱ्यांच्या श्रमाचा मोठा चमत्कार वाटतो. गदाधरीसारखा न्यायशास्त्रावरील ग्रंथ लिहिण्यास गदाधरास किती श्रम पडले असतील ! खरोखरच कौमुदीप्रमाणे ज्याचा उदय जगांत सुखावह झाला आहे, ज्याचे अध्ययन आजपर्यंत कोट्यावधि लोकांनी केले असेल, असा व्याकरणशास्त्राचा सिद्धांतकौमुदी हा ग्रंथ लिहिण्यास महापंडित भट्टोजीदीक्षित यास किती श्रम करावे लागले असतील ! भाष्यादि विशाल ग्रंथांचे लक्षपूर्वक अवलोकन करून व दुसऱ्या अनेक पंडितांचे अपसिद्धांत खोडून व्याकरणशास्त्राचे अध्ययन सुलभ होण्याकरता नवा मार्ग काढून कौमुदीसारखा ग्रंथ लिहिणे ह्मणजे अत्यंत दुर्घट काम होय. उदाहरणाकरिता त्यांनी दिलेली अन्यग्रंथांतील अवतरणे वाचून त्यांची ग्रंथोपस्थिति मनांत आणिली तर अक्कल गुंग होते. त्यांचेच टीकाकार नागोजीभट्ट हे शृंगेरीच्या रामराजाजवळ आश्रित होते, त्या पुरुषाच्याही सामर्थ्याचे व श्रमाचे आश्चर्य वाटते. ज्याच्या ग्रंथांचे अध्ययन करण्यास पुष्कळ वर्षे पुरणार नाहीत, असे केवळ अर्थविचाराचे अनेक ग्रंथ लिहिण्यांत त्याने आपले आयुष्य घालवून आपली व आपल्या यजमानाची कीर्ति चिरस्थायी केली. अधिकरणरत्नमाला, अद्वैतसिद्धि, इत्यादि मीमांसा व वेदांतशास्त्रावरील ग्रंथकारांचेही श्रम असेच चमत्कार

दाटण्यासारखे आहेत. अलंकारशास्त्रावरील काव्यप्रका-
शादि ग्रंथकारांचे श्रमही वर्णनीय आहेत. तत्कालीन
सर्व काव्यांचे अवलोकन करून अलंकारांचे वर्ग बांधून
त्यांची लक्षणे वसविणे हे काम लहान आहे काय ?
ज्योतिषशास्त्रावर ग्रंथ लिहिणारे आर्यभट्ट, वराहमिहिर,
भास्कराचार्य, यांच्याही विचारशक्तीचा व श्रमाचा
चमत्कार वाटतो. आर्यभट्टाच्या ग्रंथावरून परद्वीपस्थ
लोकांनी ज्योतिष लिहिले असे इतिहासशोधक विद्वान्
ह्मणतात. वराहमिहिराच्या ग्रंथांत अनेक प्रकारची
माहिती आहे. भास्कराचार्याच्या वेळी वेध घेण्याची
वगैरे साधने हळीं प्रमाणे नसून त्याने वसविलेले सिद्धांत
अद्याप निर्दोष ठरले आहेत. हे सिद्धांत ठरविण्याकरितां
ज्योतिषशास्त्राचा अभ्यास करण्यास किती श्रम करावे
लागले असतील ! असा पुरुष जगांत दुर्मिळ ह्मणण्यास
हरकत नाही. असाच वैद्यशास्त्रावर ग्रंथ लिहिणारा
वाग्भट्ट हा पुरुष होय.

कालिदासासारखे कवि घेतले तरी त्यांचे श्रम लहान
आहेत काय ? कालिदासाच्या आंगी प्रतिभा ह्मणजे
कविताशक्ति स्वाभाविक असेल, परंतु ती अतिश्रमा-
शिवाय उदयास आली नाही यांत संशय नाही. त्या
कालच्या लोकस्थितीकडे लक्ष दिले तर रघुवंश, मेघदूत,
इत्यादि काव्यांत कालिदासाचे भूगोलज्ञान दिसून येते,
त्याचा मोठा अचंबा वाटतो. तशीच पुराणे, शास्त्रे,
लोकस्थिति, व सृष्टिरचना, यांविषयीची माहिती त्या-
च्या ग्रंथांत दिसून येते, तिचे वर्णन करावे तितके थोडेच.
अशी प्राचीनकाळी होऊन गेलेल्या उद्योगी पुरुषांची

अनेक उदाहरणें देतां येतील. असे पुरुष होऊन गेले म्हणूनच भरतखंड सुधारलेल्या देशांमध्ये श्रेष्ठ होतें. सुधारणा ह्मणजे उद्योगी पुरुषांच्या उद्योगांचें एकीकरण असे ह्मणण्यास हरकत नाही. सध्यां आर्यभूमि तिच्या हल्लींच्या पुत्रांच्या आळसामुळे दास्य पावली आहे; तरी पूर्वींच्या पुत्रांच्या कीर्तीमुळे तिला थोडाबहुत मान परद्विपी मिळत आहे. तो कायम ठेवणें किंवा वाढविणें या गोष्टी तिच्या हल्लींच्या बालकांच्या महाप्रयत्नाशिवाय होणार नाहीत. मराठी भाषेतील प्रसिद्ध कवि मोरोपंत याच्याही उद्योगाचें मोठें आश्चर्य वाटतें. त्यानें केलेलीं काव्यें एकवार वाचूं झटलें तर होणें कठिण आहे. इतका ग्रंथ रचून लिहिण्यास किती उद्योग करावा लागला असेल !

पेशव्यांच्या पदरचे रामशास्त्री यांचेही उद्योगाविषयी उदाहरण लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. रामशास्त्रीदाचे रामशास्त्रीबाबा होण्यास केवढा उद्योग व किती श्रम करावे लागले असतील ! तसेच नीलकंठशास्त्री थत्ते, राघवेंद्राचार्य गजेंद्रगडकर, मोरशास्त्री साठे, त्र्यंबकशास्त्री शाळिग्राम, हे विद्वान् पुरुषही मोठे उद्योगी होते. मोरशास्त्री मोठे बुद्धिमान् होते खरे, तथापि त्यांस उद्योगाचा तिळमात्र कंटाळा नसे. पहिल्यानें हे मोरभट्ट नांवाचे वैदिक होते. पुढें पुण्यास येऊन नीलकंठशास्त्री यांपाशीं न्यायशास्त्राचें अध्ययन करून त्यांच्या विद्यार्थ्यांत अग्रगण्य झाले. पूर्वीं अनेक शास्त्रें ह्मणण्याची चाल असे, तेव्हां प्रथम व्याकरणशास्त्र ह्मणून मग न्यायशास्त्र ह्मणत; कारण न्यायशास्त्र ह्मणणाऱ्यां-

पेक्षां व्याकरणशास्त्र ह्यणणाभ्यांघोक्न तौडपाठ पुष्कळ करावें लागतें, मोठेपणीं हें काम होत नाहीं. मोरशास्त्रीबाबांघोक्न कोणीं ह्यटलें कीं, न्यायशास्त्र ह्यटल्यावर व्याकरण कोणीं ह्यणत नाहीं. त्यावर शास्त्रीबाबा ह्यणाले, कोणी ह्यणत नाहीं ह्यणूनच मी ह्यणतो. असें ह्यणून त्यांनीं व्याकरणाचा अभ्यास केला. पुढें पाठशाळेचे मुक्तसंज्ञाल्यावर ह्यांनीं इंग्रजी शिकण्यासही आरंभ केला होता; परंतु शिंदेसरकारांनीं न्यायाधीशाची जागा देऊन आपल्या राज्यांत नेल्यामुळें तसाच राहिला. रघुनाथशास्त्री पर्वते यांनीं कारागृहांत असतां गीतेवर भाषाविवृत्ति नामक ग्रंथ लिहिला आहे.

जगांत पूर्वी जसा भरतखंडाचा लौकिक होता, तसा आतां नाहीं. तशींच पूर्वीच्या विद्वानांसारखीं हल्लींचीं उदाहरणें देतां येणार नाहींत. तथापि कालमानाप्रमाणें सांप्रतही कांहीं उदाहरणें देतां येतील. बंगाल्यांत राममोहनराय यांसारखे पुष्कळ उद्योगी पुरुष झाले, व हल्लींही बाबुराजेन्द्रलालमित्र, यांसारखे आहेत. त्यांची कीर्ति युरोप व अमेरिका खंडांत गेली आहे. आपल्या महाराष्ट्र देशांतही आलीकडे बरेच उद्योगी व विद्वान् पुरुष झाले. या विद्वन्मालिकेंतील पहिलें रत्न बाळशास्त्री जांभेकर हें होय. यांनीं थोडक्याच आयुष्यांत पुष्कळ श्रमानें बहुत विद्या संपादून सदाचरणानें मोठी कीर्ति मिळविली. हे पहिले शास्त्री असून पुढें इंग्रजी वगैरे दुसऱ्या भाषेंत निष्णात होऊन उत्तम ग्रंथकार झाले. मराठी भाषेच्या व्याकरणाचा पाया प्रथम यांनींच घातला. यांच्या अल्पायुष्यामुळें महाराष्ट्रदेशाची मोठी हानि

ज्ञाली. वाळशास्त्री स्वभावानें मोठे दयालु, परोपकारी व उदार, असे असत. त्यांची साहेबलोकांत मोठी प्रतिष्ठा होती. वाळशास्त्री यांच्या पाठीमागून झालेले दुसरे मोठे उद्योगी व विद्वान् भाऊ दाजी हे होते. वाडी प्रांतांत यांचें घर होतें तेथून मुंबईस येऊन यांनीं इंग्रजी भाषेचा अभ्यास करून मुंबईतील सरकारी वैद्यशाळेंत वैद्यशास्त्राचा अत्युत्तम अभ्यास करून त्यांत प्रवीण झाले. आपल्या धंद्यावर पैसा मिळवून ऐश्वर्य भोगण्यांत त्यांनीं काळ घालविला नाहीं. देशहिताकरितां त्यांनीं आपल्या ज्ञानाचा व श्रमाचा फार उपयोग केला. प्राचीन विद्या व कला यांचा शोध लावण्याचें यांस व्यसन लागल्यासारखेंच झालें होतें. प्राचीन ग्रंथ मिळविण्याकरितां यांनीं पदरचे हजारों रुपये खर्च केले, अनेक स्थळां जाऊन पुष्कळ माहिती मिळविली, व त्याविषयीं पुष्कळ निबंध मुंबईतील विद्वानांच्या सभेंत वाचून छापून प्रसिद्ध केले. भाऊ दाजी यांस विद्येचा मोठा शौक असे, त्यामुळें ते विद्वानांचा मोठा मान करीत. ते आलीकडचे विद्वान् होते तरी जुन्या शास्त्री लोकांस आपलेकडे बोलावून शालजोड्या वगैरे देऊन त्यांचा मोठा मान करीत. यांचें आचरण फारच उत्तम होतें. परोपकार व औदार्य हे दोन गुण तर त्यांच्या आंगां नेहमीं वास करीत असत. ते शेंकडों गरीब लोकांस फुकट औषधें देत. जसा त्यांनीं पैसा फार मिळविला तसाच खर्चिला. खर्चाचा प्रसंग आला ह्मणजे मागेंपुढें कधींही त्यांनीं पाहिलें नाहीं. यांनीं महारोगावर औषध शोधून काढण्यास पुष्कळ यत्न केला, तो कांहीं

अंशीं सिद्धीस गेला होता, परंतु पुढें त्यांवर लक्ष्मीची अवकृपा झाल्यामुळें तसाच राहिला. माऊदाजी यांच्या नांवाचा लोकांस विसर पडणार नाही.

भास्कर दामोदर पाळंदे हे गृहस्थही मोठे प्रसिद्ध होते. हे अगदीं गरीब घराण्यांत जन्मले असून यांची प्रकृति फार अशक्त होती. तरी त्यांनीं नियमितपणानें शरीर चांगलें राखून व श्रम करून पुष्कळ विद्या केली. यांचा इंग्रजी भाषेचा अभ्यास उत्तम झाल्यावर त्यांस प्रथम शाळाखात्यांत जागा मिळाली. कांहीं दिवसांनीं त्यांस इनामाच्या खात्यांत जागा मिळून शेवटीं त्यांस अहमदनगर येथें न्यायाधीशाची मोठी जागा मिळाली. पूर्वीपासून न्यायखात्यांत काम केलें नव्हतें तरी त्यांस कायद्यांची व कामकाजाची इतकी माहिती होती कीं, त्यांच्या कामास कोणीही नावें ठेविलीं नाहींत. पुढें पुणें, मुंबई, येथें गेल्यावरही ते आपल्या कामांत फार हुशार असत. इतकें असून ते मोठे विद्याव्यसनी असत. त्यांस ग्रंथावलोकनाचा फार नाद असे. कांहीं दिवस त्यांनीं मराठी कवितेचा पुष्कळ व्यासंग करून मराठी कवींवर एक निबंध लिहिला, तो प्रसिद्ध आहे. त्यांचा स्वभाव फारच शांत व धार्मिक असे. ते आपल्या बोलण्यानें किंवा कृतीनें कोणास दुखवीत नसत, व धर्माकडे पुष्कळ पैसा खर्चीत. शेवटीं त्यांचें चित्त सर्वकाळ भक्ति व वेदांत या विषयांकडे लागलेलें असे. रत्नमाला नांवाचें त्यांचें पुस्तक प्रसिद्धच आहे. त्यांनीं भगवद्गीतेवर प्राकृत टीका केली आहे, ती छापून प्रसिद्ध झाली आहे.

कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांचेही उद्योगाविषयी

उदाहरण घेण्यासारखें आहे. हे नामांकित बुद्धिमान् होते. हें प्रसिद्धच आहे. अप्रतिम बुद्धिमान् मोरोशास्त्रीबावा यांनी ज्यांस बृहस्पति नांव दिलें त्यांच्या बुद्धीचें वर्णन करावें तितकें थोडेंच. मोरोशास्त्रीबावांसारखीच कांहीं अंशीं यांची स्थिति झाली. पूर्वी यांनी वेदाध्ययन केलें. पुढें शास्त्राध्ययन करून त्यांतही कीर्ति मिळविली. पुढें इंग्रजीचाही फारच उत्तम अभ्यास केला. किंथवदल कोणाचीही कीर्ति झाली ह्मणजे त्यास कांहीं तरी दूषण द्यावें असा बहुशः लोकांचा स्वभावच असतो. शास्त्रीबावांस इंग्रजी भाषा लिहिण्याचा प्रसंग विशेष नसल्यामुळें त्यांत त्यांचें प्रावीण्य लोकांस दिसून आलें नाहीं, तेव्हां कित्येक असें ह्मणत कीं, शास्त्रीबावा बुद्धिमान् विद्वान् खरे, इंग्रजींतून मराठी भाषांतर उत्तम करितात; परंतु त्यांस इंग्रजी चांगलें लिहितां येत नाहीं. परंतु इववशात् त्यांस एतद्देशीय वर्तमानपत्रांवरील 'रिपोर्टरची' जागा मिळाल्यामुळें हें लोकांचें ह्मणणें अगदीं खोटें ठरलें. त्याचें लिहिणें इतकें चांगलें असें कीं, इतर इलाख्यांत साहेब लोक त्या कामावर असतां त्यापेक्षांही यांचे लेख सरकारांत उत्तम ठरले.

शास्त्रीबावांच्या मराठी लिहिण्याची स्तुति करावी तितकी थोडीच. मराठी वर्तमानपत्रांत त्यांचे लेख येत त्यांवर प्रतिपक्षांच्यानें एकही समर्पक उत्तर देवत नसे. मग 'शेषकोपेन पूरयेत्' या न्यायानें ते कांहीं तरी दूषणें देत. त्यांनीं प्रथमतः आरवियन् नैट् या पुस्तकाचे इंग्रजींतून मराठींत भाषांतर केलें. तें इतकें उत्तम झाले कीं, भाषांतर आहे असें वाटतदेखील नाहीं. पुढें त्यांन

इंग्लंडांतील प्रसिद्ध विद्वान् जान्स्तुअर्तमिछ याच्या अर्थ-शास्त्रावरील ग्रंथाचें भाषांतर केलें. त्या वेळच्या विद्यावृद्धीकडे लक्ष दिलें असतां असें दिसून येईल कीं, अर्थशास्त्रासारख्या अतिगहन व आपल्या देशांत अगदीं नव्या अशा विषयावरील कठिण ग्रंथाचें भाषांतर करणें सामान्य काम नव्हे. त्या वेळेस तें शास्त्रीवावांसारख्या गृहस्थाशिवाय दुसऱ्याच्या हातून पार पडणें कठिण होतें.

जुने व नवे विद्वान् यामध्ये एक गोष्ट साधारण आहे. ती ही कीं, दोघांसही मराठी भाषेचा व मराठी कवितेचा तिट्कारा आहे. शास्त्रीवावांमध्ये दोन्ही विद्या एकत्र सारख्या वास करीत असल्यामुळें त्यांस त्याचा कंटाळा अधिक असावा. परंतु तसें नसतां खरी स्थिति याच्या उलट असे. मराठी कविता वाचण्यांत ते पुष्कळ वेळ घालवीत. व स्वतः मराठी कविता करीत. पद्यरत्नावलि व मराठी कवितेच्या व्याकरणाविषयीं निबंध हीं वाचलीं असतां मराठी कवितेविषयीं त्यांचा उद्योग दिसून येईल. मराठी व्याकरणावर शाळापत्रकांतील निबंध लक्षपूर्वक वाचून पाहील त्यास शास्त्रीवावांची कुशाग्र व खोल बुद्धि, विषयाचें आकलन, तो प्रतिपादन करण्याची शक्ति, या गोष्टीचें आश्चर्य वाटल्याशिवाय रहाणार नाही. त्यांची गुणदोषविवेचनशक्ति अद्वितीय असे. या शक्तीच्या संबधानें इंग्लंडांतील प्रसिद्ध विद्वान् डाक्टरजान्सन् याची उपमा त्यांस देण्यास हरकत नाही. जान्सनच्या वेळेस मोठमोठे विद्वान् होते, परंतु कोणीही त्याजवळ बोलूं लागला तरी त्याची जान्सन् यावर कडी चढत नसे, असेंच शास्त्रीवावांचें असे. कोणीही

त्यांच्याशीं कोटिक्रम करूं लागला तरी शेवटीं शास्त्री-
वावांची छाप वर बसावयाचीच. बहुत वर्षे ते नवीन
विद्वान् मंडळीचे पुढारी होते. मुंबईचे मोठमोठे विद्वान्
पुण्यास आले तरी शास्त्रीवावांचें वजन कमी न होतां
पुर्वोप्रमाणें कायम होतें.

शास्त्रीवावा जसे उत्तम गुणदोषविवेचक होते तसेच
उत्तम शिक्षकही होते. चार पांच तासपर्यंत शिकवीत
बसले तरी त्यांस कंटाळा येत नसे. वर्गांत बसले ह्मणजे
मुलांस लक्ष द्या असें त्यांस कधींही ह्मणावें लागलें
नाहीं. ते शिकवूं लागले ह्मणजे त्यांच्या बोलण्याकडे
आपोआप विद्यार्थ्यांचें चित्त लागे, व कितीही वेळ
गेला तरी कंटाळा येत नसे. विद्यार्थ्यांनीं कोणतीही शंका
काढिली तरी त्यांस राग येत नसे. फारच मूर्खपणाची
असली तर हंसूमात्र येई. कोणत्याही शंकेचें समाधान
त्यांकडून झाल्याशिवाय रहात नसे. कोणताही विषय
असला तरी तो मनांत भरवून देण्याची त्यांची शैली
उत्तम असे.

शास्त्रीवावांस वार्धक्य आलें, सरकारी कामाचा बोजा
होताच, तरी त्यांचा ग्रंथावलोकनाचा क्रम कमी झाला
नाहीं. तो शेवटपर्यंत सारखा होता. त्यांस शास्त्रीय
विषय वाचण्याची फारच अभिरुचि असे. अनेकविद्या-
मूलतत्वग्रंथ पाहिला असतां त्यांस शास्त्रीय विषय किती
माहित होते हें ध्यानांत आल्याशिवाय रहाणार नाहीं.
शास्त्रीवावांच्या उद्योगाची तारीफ करावी तितकी थोडीच.
शास्त्रीवावांस आर्जवाचा मोठा तिट्कारा असे; त्यामुळें
सरकारी हुद्याच्या संबंधानें त्यांची बढती व्हावी तशी

झाली नाही. प्रसंगाने कोणास राग येण्यासारखे शास्त्रीबाबा बोलले तरी मनांत कुत्सितपणा धरून त्यांनी कोणाचाही द्वेष केला नाही. मातापितरांची भक्ति हा त्यांचा वर्णनीय गुण अनुकरण करण्यासारखा होता.

परशुरामपंततात्या गोडबोले हे सद्गृहस्थही मोठे उद्योगी होते. मयूरकवीच्या भक्तमालिकेंतील हे कल्याणच होत. केरोपंताच्या दहापांच नवीन आर्या वाचल्याशिवाय तात्यांचा दिवस जात नसे. त्यांस रिकामपणीं व्यर्थ काळ घालवितां कोणी पाहिलें नाही. तात्यांचा स्वभाव फारच चांगला होता. त्यांनीं नेहमीं उद्योग करून संस्कृत नाटकाचीं भाषांतरें व इतर पुष्कळ ग्रंथ लिहिले आहेत.

आपल्या विद्यमान काळच्या विद्वान् मंडळीमध्ये उद्योगीपणाचीं उदाहरणें बरींच आहेत. पहिल्यानें आपले लोकप्रिय केरोपंतनाना यांचें उदाहरण सांगण्यास मोठा आनंद वाटतो. कुलाब्याच्या वेधशाळेंत यांस लहानशा पगाराची चाकरी होती. तेव्हांपासून स्वतः उद्योग करून यांनीं एवढी विद्या संपादिली कीं, ते मुंबई व पुणे येथील विद्यालयांत गणितशास्त्राचे गुरु झाले, आणि त्यांनीं तें काम इतक्या उत्तम रीतीनें केलें

* 'पुत्रादिछेत्पराभवम्' किंवा 'बापसे बेटा सवाई' या म्हणीस शास्त्रीबाबांचे चिरंजीव विष्णु शास्त्री चिपळूणकर हे पात्र झाले. हें पुस्तक लिहिलें त्या वेळेस त्यांच्या कीर्तीचा उदय होऊं लागला होता. कित्येक गुणांत त्यांनीं शास्त्रीबाबांस मागे टाकिलें. विद्या, विनय, नीति, स्वदेशप्रीति उद्योग इत्यादि गुणानी थोड्या कालांत त्यांनीं आपलें नाव महाराष्ट्र देशांत आवाल वृद्धांस प्रिय केलें.

कीं, त्यांची बरोबरी करणारा कोण केव्हां होईल तो होवो. ज्योतिष, पदार्थविज्ञान, या शास्त्रांमध्ये त्यांसारखा प्रवीण आज आह्मांमध्ये कोणी नाही. ज्योतिषशास्त्रांत यांची निष्णातता यूरोपखंडांत देखील प्रसिद्ध आहे. कित्येक वेळा सरकारानें महत्वाच्या कामांत यांचा अभिप्राय घेऊन यांचे आभार मानिले आहेत. ही सर्व कीर्ति त्यांनीं श्रमानें संपादिली आहे. वृद्धपण होऊन नौकरी सोडल्यावरही त्यांचें शास्त्रावलोकन सुरू आहे. अर्वाचीन शास्त्रांवर मराठींत ग्रंथ लिहिण्यास यांनीं आरंभ केला. यांची शिकविण्याची शैली फारच वर्णनीय आहे. निगर्वापणा व लीनता हे गुण यांच्याठायीं पूर्णपणें वास करितात. ते त्यांचे गुण अनुकरण करण्यासारखे आहेत.

मुंबईतील प्रसिद्ध वकील रावसाहेब मंडलिक हे शाळेंत विद्यार्थी होते तेव्हांपासून त्यांच्या उद्योगाची प्रसिद्धि आहे. त्यांच्या वेळा बसविलेल्या आहेत. त्यांस क्षणभरदेखील रिकामा वेळ घालविण्यास फुरसत नसते. हे पहिले सरकारी नौकर होते तेव्हां व पुढें वकील झाल्यावर आपल्या हुद्याचें व धंद्याचें काम संभाळून एल्फिन्स्टन साहेबाच्या हिंदुस्थानाच्या इतिहासाचें भाषांतर, हिंदुधर्मशास्त्र, वगैरे अनेक पुस्तकें यांनीं लिहिलीं. हे मोठे विद्याव्यसनी व व्यासंगी आहेत. सद्वर्तनाच्या संबधानें पाहिलें तर यांसारखे पुरुष सध्यां आपणांमध्ये हातांच्या बोटांइतके तरी मिळतील कीं नाही याचा संशय आहे. नीति, प्रामाणिकपणा, सत्य, सरळपणा, धैर्य, निस्पृहता, या गुणांच्या योगानें त्यांचें वजन सर्व

लोकांमध्ये मोठे आहे. त्यांचा कित्ता वळविण्यासारखा आहे.

रावबहादूर माधवरावजी रानडे यांसारखा उद्योगी व देशाभिमानी पुरुष आमच्यांत आज दुसरा सांपडणे कठीण. देशहिताकरितां त्यांनीं आपलें नुकसान करून घेतलें आहे. ज्यांस त्यांचे उद्योग माहित आहेत, त्यांस त्यांच्या श्रमांचें आश्चर्य वाटल्याशिवाय रहाणार नाही. परमेश्वरकृपेनें ते चिरायु होवोत.

रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर, शंकर पांडुरंग पंडित, महादेव मोरेश्वर कुंटे, काशिनाथ त्र्यंबक तेलंग हे चार विद्वन्मणि मोठे उद्योगी आहेत. भांडारकर यांनीं संस्कृत भाषेचा अभ्यास एकसारखा पुष्कळ वर्षे करून व तिजविषयीं अनेक चांगले लेख लिहून यूरोपखंडापर्यंत कीर्ति मिळविली. पंडित यांचा उद्योगीपणा तर फारच आश्चर्य वाटण्यासारखा आहे. यांचा व्यासंग एकसारखा चालू आहे. उद्योगानें यांनीं मोठी विद्या केली, अनेक भाषा शिकून व मोठाले अधिकार मिळवून कीर्ति संपादिली, तथापि यांचा उद्योग ज्यास पुढें परीक्षा द्यावयाची आहे, अशा विद्यार्थ्यांप्रमाणें चालू आहे. व्यासंगाविषयीं यांचा कित्ता घेण्यासारखा आहे.

कुंटे यांचाही उद्योग मोठा दांडगा आहे. यांनीं संस्कृत भाषा शिकण्यास मोठेपणीं आरंभ करून पराक्रमानें मुंबईतील विद्यालयांत संस्कृत शिकविण्याच्या गुरूची जागा मिळविली, आणि पड्दर्शनचिंतनिकेसारखें महानविषयावर मासिक पुस्तक छापून यूरोप व अमेरिका या ठिकाणीं देखील आपली विद्वत्ता गाज-

विली. इंग्रजीत उत्तम ग्रंथ लिहून यूरोपांतील विद्व-
त्सभेत बक्षीस मिळविले. आजपर्यंत यूरोपांत नेमलेल्या
गहन विषयावर तिकडील भाषेत निबंध लिहून तिकड-
च्या विद्वानांस हटवून बक्षीस मिळविले अशी गोष्ट झाली
नव्हती. यांचा उद्योग रात्रंदिवस चालू आहे. विद्या-
व्यसनाचे त्यांचे उदाहरण वर्णनीय आहे.

ग्रीस देशांतील प्राचीनकाळच्या होमर कवीच्या का-
व्यावरून रामायण लिहिले आहे, भगवद्गीता जुन्या क-
रारावरून लिहिली आहे, वगैरे, दुरभिमानी यूरोपियन
विद्वानांनी काढलेले कुतर्क खोडण्यास तेलंग यांनी पु-
ष्कळ यत्न केला. रामायण होमरपासून घेतले आहे
काय ? यावर त्यांनी उत्तम निबंध लिहिला. तसेच भ-
गवद्गीतेचे इंग्रजी भाषांतर करून छापिले आहे. त्यांत दि-
लेल्या टीपा पाहिल्या तर त्यांच्या ग्रंथावलोकनाच्या
उद्योगाचे आश्चर्य वाटते. हे मोठे विद्वान् व उद्योगी अ-
सून नम्र आहेत.

*पुण्यांतील गणेश वासुदेव जोशी हेही मोठे उद्योगी
आहेत. देशहिताकरितां झटणाऱ्यांनी यांचे उदाहरण
घेण्यासारखे आहे. ह्यातारपणीं यांनी सांप्रतची लोक-
स्थिति व राज्यरीति यांविषयीं पुष्कळ माहिती मिळवून
पुष्कळ ठिकाणीं उपयुक्त व्याख्यानें दिलीं. न्याय मि-
ळविण्याकरितां सरकारी न्यायसभेत जाऊन संकटांत न
पडतां आपणांतील सभ्य लोकांस पंच नेमून न्याय करून
ध्यावा, याबद्दल यांनीं पुष्कळ खटपट केली. परंतु आ-
मच्या लोकांचे डोळे अद्याप पुरतेपणीं उघडले न-

* हे गृहस्थ हा लेख लिहिल्यावर पुष्कळ दिवसांनीं वारले.

सल्यामुळें ती व्यर्थ गेली. तथापि त्यांचा उद्योग स्तुत्य आहे यांत संशय नाही.

शेवटीं इतकेंच सांगावयाचें कीं, विद्या, द्रव्यलाभ, स्वहित, परोपकार, वगैरे कोणतीच गोष्ट उद्योगाशिवाय व्हावयाची नाही. आंगीं बुद्धि चांगली असली तरी शिकण्याचे श्रम केल्याशिवाय कांहीं यावयाचें नाही. उद्योगीं मनुष्यास विकामपण असलें तरी वेळ बालविष्यास अडचण पडत नाही. उद्योगी मनुष्यास वाईट संवयी व दुर्व्यसन हीं लागत नाहीत. नियमित उद्योग हा शरीर व मन यांस विरुद्ध नाही इतकेंच नाही तर तो दोघांच्या संरक्षणास आवश्यक आहे. अतिश्रमानें, एकसारखे पुष्कळ दिवस एकाच प्रकारचे श्रम केल्यानें, त्रासदायक श्रम केल्यानें, किंवा श्रम निष्फळ झाल्यानें मनुष्याच्या शरीरास व मनास इजा होते हें खरें, तथापि उद्योगापासून त्याचें अहित होणार नाही. वृहवाटींत ठेविलेल्या लोखंडापेक्षां एकीकडे ठेविलेलें लोखंड गंजून अधिक झिजेल. तसेंच निरुद्योगी शरीर व मन हीं उद्योगी शरीर व मन यांपेक्षां अधिक झिजतील. अतिश्रम करणें हें उद्योगीपणास अनुकूल नाही. त्यापासून मन व शरीर लौकर क्षीण होऊन मनुष्य लौकर जीर्ण होऊन मृत्यु पावतो. जगला तरी निरुपयोगी होतो. अशीं उदाहरणें आपल्या नवीन विद्वानांत पुष्कळ आहेत. ते विद्यालयांत असतां परीक्षा उतरण्याकरितां रात्रंदिवस फार श्रम करितात. विद्वत्तेची पदवी देण्याच्या वेळेस अधिकारी त्यांस सांगत असतात कीं, तुमची विद्या संपली असें नाही, वस्तुतः आतां तुम्ही विद्येच्या

मार्गास लागलां. परंतु परीक्षा उतरून चाकरी लागली ह्मणजे तिचे श्रम होण्याचीच भारामार मग दुसरा उद्योग कोठून होणार? यूरोपखंडांतील विद्वानांमध्ये ह्यातारपणापर्यंत सतत सारखा उद्योग दृष्टीस पडतो, तसा कित्येक अपवादभूत गृहस्थ शिवाय करून-आमच्या आधुनिक मंडळीमध्ये दिसत नाहीं. याचें एक कारण विद्यालयांतील त्यांचे अतिश्रम हें होय.

याकरितां आळस टाकून ज्या रीतीनें आपलें शरीर व मन हीं सतत उद्योग करण्यास समर्थ राहतलि असा उद्योग करावा. तोच हितावह होईल.

भाग ५.

धैर्य.

* निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु
लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् ॥
अथैव वा मरणमस्तु युगांतरे वा

न्याय्यात्पथः प्रविचलंति पदं न धीराः ॥ १ ॥ भर्तृहरि.

जगांत सद्द्वर्तन कायम राखण्यास मनुष्याच्या आंगीं धैर्य हा गुण असणें आवश्यक आहे. जगांत ह्या गुणाच्या योगानेंच अनेक पुरुष व स्त्रिया यांची कीर्ति अक्षय्य झाली आहे. येथें धैर्य ह्मणजे आंगवळाच्या शौर्यानें रणांगणीं शत्रूंच्या आंगावर जाणें हें नव्हे. हें धैर्य पशूंमध्ये देखील असतें. परंतु त्यांस कोणी श्रेष्ठ ह्मणत

* वानोत निदोत सुनीतिमंत ॥ चालो असो वा कमला गृहांत ॥

हो मृत्यु आजीच घडो युगांतीं ॥ सन्मार्ग टाकूनि भले न जाती ॥१॥
वामन.

नाहीं. कसाही प्रसंग आला, किंबहुना प्राणावर येऊन
बेतली, तरी सन्मार्ग न सोडणें हेंच खरें धैर्य होय.
याच्याच योगानें मनुष्यास इहलोक व परलोक हे
दोन्ही साधतात. याकरितांच मनूनें:—

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिंद्रियनिग्रहः ॥

धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥

या धर्माच्या व्यापक लक्षणामध्ये प्रथमतः धैर्याची गणना
केली आहे.

जगांत कीर्ति होवो किंवा न होवो, तिजकडे लक्ष न
देतां सन्मार्ग व सत्य हीं न सोडण्याकरितां दुःखें भोगणें
हें धैर्य, प्रतिष्ठा व संपत्ति मिळविण्याकरितां रणांगणीं
हजारों वीरांचा नाश ज्याच्या योगानें मनुष्य करितो त्या
धैर्यापेक्षां मोठें आहे. धैर्याच्या योगानें मनुष्याचा शेवट
गोड होईल. भारत व रामायण यांत पांडव व द्रौपदी,
सीता व राम यांचे इतके कष्ट वर्णन करण्यांत व्यास व
वाल्मीकि या लोकोत्तर पुरुषांचा उद्देश हाच असावा
कीं, अनेक संकटें आलीं, दुष्टांनीं छळ केला, तथापि
त्यांनीं सन्मार्ग सोडिला नाही; त्यामुळें त्यांचा शेवट
गोड झाला. व ज्यांनीं दुर्मार्गांत शिरून त्यांस दुःखें
देऊन छळ केला, ते मोठे रणशूर होते तरी त्यांचा वि-
ध्वंस झाला. ही गोष्ट लक्षांत आणून मनुष्यांनीं दुःख
प्राप्त झालें असतांही सन्मार्ग सोडूं नये.

विपत्कालीं धैर्य धरणें हेंच खऱ्या मोठेपणाचें लक्षण
आहे. याकरितां कवीनें ह्मटलें आहे.

विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा

सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः ॥

यशसि चाभिरुचिर्व्यसनं श्रुतौ

प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥१॥

केवढालीं मोठमोठीं प्राणसंकटे आलीं तरी शिवाजीनें एकवार देशबांधवांस दुष्टांच्या छळापासून मुक्त करण्याचा जो सत्संकल्प केला तो सोडिला नाही. त्याची ऐहिक सुखाकडेच दृष्टि असती तर औरंगजेब बादशाहाचीं आर्जेवें करून त्यानें आपणास मोठी जहागिरी संपादून घेतली असती. व शिवाजीसारख्या योध्यास आश्रयास ठेवण्यास त्यास मोठा आनंद झाला असता. परंतु शिवाजीची प्रतिज्ञाच कीं, स्वदेशसेवेत मरून जाईन, पण शत्रूस शरण जाऊन ऐश्वर्य भोगणार नाहीं.

खरें बोलणें, न्यायानें वागणें, प्रामाणिकपणा धरणें, विषयसुखाच्या मोहांत न पडणें, आपलें कर्तव्य करणें, या गोष्टींत ज्याचें धैर्य सुटत नाहीं तोच खरा धैर्यवान् होय. ज्याच्या आंगीं वरील गुण नाहीत त्यास सन्मार्गानें वागून संसाराटवीतून पार पडतां येणार नाहीं. आजपर्यंत जगांत जे सत्पुरुष झाले त्यांच्या आंगांत हें धैर्य होतें ह्मणूनच 'देह त्यागितां कीर्ति मार्गें उरावी, अशी त्यांची स्थिति झाली. तुकाराम भक्तिमार्ग धरून अभंग गाऊं लागला तेव्हां त्यास घरांतल्या माणसांनीं व लोकांनीं पुष्कळ त्रास दिला, तरी त्यानें आपला सन्मार्ग सोडिला नाहीं. एके प्रसंगीं एक स्त्री दुर्वासना धरून त्याकडे आली असतां त्यानें काय उत्तर दिलें तें त्याच्या गाथ्यांत प्रसिद्ध आहे. एक वेळा त्यानें मार देखील खाल्ला.

रामशास्त्रीबाबा, अहल्याबाई होळकरीण, इत्यादि महाराष्ट्र देशाच्या इतिहासातील मनुष्यरत्नें यांच्या

आंगीं हें खरें धैर्य पूर्णपणे वसत असे. यजमानाच्या भिडेनें रामशास्त्री यांनीं आपल्या मनाच्या विरुद्ध अभि-प्राय कधीं दिला नाही. कलींतील कृत्या आनंदीबाई हिनें मारेकरी घालून नारायणराव पेशव्याचा वध कर-विल्यावर राघोबादादांनीं रामशास्त्रीबाबांस प्रायश्चित्त विचारिलें, तेव्हां त्यांनीं साफ सांगितलें कीं, या घोर पातकासिद्ध देहांतप्रायश्चित्ताशिवाय दुसरें प्रायश्चित्त नाही. असें उत्तर करून ते पुण्यांतून चालते झाले. एवढ्या अधिकारावर होते तरी त्यांनीं आपल्या नांवास कलंक लागण्यासारखें आचरण कधीं केलें नाही.

साधारण गरीबांचीं मुलें देखील लाडकीं असतात, ते देखील कित्येक वेळा अपराधांबद्दल मुलांस शिक्षा करीत नाहींत; पण अहल्याबाई पोटच्या मुलाचाही अपराध अन्यायानें पोटांत घालीत नसे. कोणाचाही अ-न्याय पाहिला तरी तिच्या आंगाचा तिळपापड होई. जात्या स्त्री, तशांत राजविलासांत वागलेली, असें असून वैधव्य प्राप्त झाल्यावर ऐश्वर्यांत असतांही तिने ऋषिप-त्नीसारखें पातिव्रत्य राखून सद्वर्तनास काडीमात्र ढक्का लागूं दिला नाही. अहाहा ! धन्य त्या माउलीची !!

ग्रीस देशांत प्राचीनकाळीं होऊन गेलेला प्रसिद्ध सत्पु-रुष साक्रेतीस यानें त्या वेळेस चालू असलेलीं भ्रांतिमूलक धर्ममतें सोडून खरीं मतें स्थापण्याचा यत्न केला, तेव्हां लोकांनीं त्याचा फार छळ केला; तरी धैर्य धरून त्यानें सत्य मार्ग सोडिला नाही. शेवटीं हा आपल्या मतांच्या योगानें देशांतील मुलांचीं मनें विघडवून टाकितो, असा त्यावर गुन्हा ठेवून त्यास न्यायाचें सांग करून देहांत

शिक्षा दिली. तो मरणाच्या वेळेस आत्म्याच्या अमर-
त्वाविषयी संभाषण करून शेवटी न्यायाधीशांस ह्मणाला,
'आतां आपला एकमेकांचा वियोग होण्याची वेळ
आली. मी मरणार आणि तुम्ही जगणार, परंतु आपणां-
पैकी अधिक चांगला कोण, हें ईश्वराशिवाय कोणास
कळत नाही' केवढें विलक्षण धैर्य हें! त्याचे शत्रु मरून
मातीस मिळाले, परंतु साक्रेतीस या धैर्याच्याद्वारे अ-
मर झाला आहे. तो जगांतून कधीं नाहीसा होणार नाही.

यूरोपखंडांत धर्मवेड फार असल्यामुळे पूर्वीपासून
बहुत विद्वानांचा मूर्ख लोकांनी छळ केला आहे. ब्रूनो
नांवाचा एक विद्वान् इताली देशांत रोम शहरीं होता.
तो त्या वेळेस प्रचारांत असलेल्या मतांचे दोष दाखवूं
लागला. त्यामुळे त्यास 'इन्क्विझिशन' नांवाच्या दुष्ट
लोकांच्या न्यायसभेनें जिवंत जाळण्याची शिक्षा केली.
शिव शिव ! काय ही न्यायाची थट्टा ! जेव्हां त्या दुष्ट व
मूर्ख न्यायाधीशांनी त्यास शिक्षा सांगितली, तेव्हां तो
अभिमानानें ह्मणाला, 'मला शिक्षा ऐकण्याचें जितकें भय
वाटत आहे त्यापेक्षां तुम्हांस ती सांगण्याचें फार
भय वाटते.'

याच्या मागून ग्यालिलिओ हा प्रख्यात ज्योतिषशास्त्र-
वेत्ता त्याच देशांत झाला. त्यानें पृथ्वी फिरते असें मत
प्रतिपादन केलें, तें वैबलाच्या मताविरुद्ध असल्यामुळे
तो नास्तिक आहे असा दोषारोप करून त्याचा शेवट-
पर्यंत फार छळ केला. तो त्याणें मोठ्या धैर्यानें सोसला
पण आपलें मत टाकलें नाही.

राजरबेकन नांवाचा एक विद्वान् होता, तो पदार्थ-

विज्ञानशास्त्राचा अभ्यास करून नवीन शोध करू लागला, ह्मणून त्यास हा, चेटक्या आहे असे ठरवून त्याचे ग्रंथ नाहींतसे करून त्यास तुरुंगांत टाकिले, तेथेच तो मृत्यु पावला.

व्हेसालिअस ह्मणून एक जिज्ञासु विद्वान् होता, तो मनुष्याच्या शरीराच्या आंतील हाडांची रचना कळावी ह्मणून प्रेतें फाडून पाहू लागला. तोंपर्यंत युरोपखंडांत प्रेतें फाडण्याची वहीवाट नव्हती. ती सुरू करून त्याने नव्या शारीरशास्त्राचा पाया घातला. पण त्याबद्दल त्यास देशत्याग करण्याची मोठी शिक्षा झाल्यामुळे हाल होऊन तो मरण पावला.

पदार्थविज्ञानशास्त्रामध्ये युरोपखंडांत आजपर्यंत जितक्या लोकांनी आपल्या विशालबुद्धीच्या योगाने मोठमोठे शोध लाविले त्या बहुतेकांस त्या वेळचे लोक मूर्ख ह्मटल्याशिवाय राहिले नाहींत. ठीकच आहे, लोक नेहमीं अंधपरंपरेनें जाणार. सत्यसिद्धांत शोधून काढण्याची बुद्धि तर लाखांत एकाद्यास असणार. पण तो समजून घेण्याची योग्यता ही फारच थोड्यांस असते. प्रतिष्ठा मिळविण्याचे मार्ग दोन, लोकांपेक्षां अधिक विद्या तरी करावी; अथवा आपल्यापेक्षां लोक मूर्ख असें तरी ह्मणावे. पहिला मार्ग बुद्धीशिवाय व श्रमाशिवाय साधत नाहीं, तेव्हां मूर्ख लोक दुसऱ्याकडेच वळतात. न्यूनतम साहेबाने विशिष्टगुरुत्वाचा नियम शोधून काढिला तेव्हां त्यास कित्येक लोक नास्तिक ह्मणू लागले. हार्वे या वैद्यशास्त्रवेत्त्याने रुधिराभिसरणाचा नियम काढिला तेव्हां त्याची तर मूर्ख लोकांनीं टर उडविली.

याप्रमाणें यूरोपांत ज्योतिष, पदार्थविज्ञान, वैद्यक, वगैरे शास्त्रांत नवीन शोध लावणाऱ्या विद्वानांचा तत्कालीन मूर्खानीं छळ केला तरी त्यांनीं तो सत्याकरितां आपलें सुख एकीकडे ठेवून सोसल्यामुळें जगांत ज्ञानाचा प्रसार अधिक होऊन मनुष्याचें सुख वाढलें. यामुळें ते आपले हितकर्ते असैं समजून लोक त्यांच्या नांवास मान देत आहेत. प्राचीनकाळच्या लोकोपकारकर्त्यांचा ह्छळ झाला, यावरून विद्यमानकाळच्या लोकांनीं एक गोष्ट शिकण्यासारखी आहे; ती ही कीं, जर आपण सत्य स्मरून, श्रम करून, प्रामाणिकपणानें उद्योग करीत आहों, तर लोकांच्या ह्मणण्याकडे लक्ष देऊं नये. अज्ञानामुळें त्यांनीं आपणास नावें ठेविलीं तरी त्यांस रागें भरून शिव्या न देतां त्यांच्याशीं शांतपणानेंच वागलें पाहिजे. मूर्खांशीं शांतीनें वागून जसा शहाण्याचा शहाणपणा दिसून येतो, तसा रागानें वागून येत नाही. शांतीनें वागलें असतां अज्ञानी लोक आपलीं मते ऐकून घेऊन त्यांविषयीं विचार करतात. या रीतीनें जितका लौकर खऱ्याचा विजय होईल, तितका लौकर दुसऱ्या रीतीनें होणार नाही. लोक नवीन मत ग्रहण करीत नाहींत हा त्यांचा दोष नव्हे, हें त्यांचें अज्ञान होय. याकरितां त्यांच्या ह्दयास दोष समजून शिक्षा न करितां समजुतीनें अज्ञान घालविण्याचा यत्न केला पाहिजे. अज्ञानाचा पराजय ज्ञानानेंच होईल तरवारीनें होणार नाही.

ज्ञान हें सोन्यासारखें आहे. तें जितकें तापवावें तितकें कमी न होतां अधिक प्रकाशमान होईल. ज्ञानवृक्ष इतर फलवृक्षांसारखा आहे. वांग्याचें झाड महिना

दोन महिन्यांत लागास येऊन चार साहा महिन्यांत मरून जाते. नारळ, फणस, आंबा यांस बहूत वर्षांनीं फळें येतात, परंतु आलीं ह्यणजे तीं बहुतरसाळ असून पुष्कळ वर्षेपर्यंत मनुष्यांस तृप्त करितात. खरें मत लौकर प्रसिद्ध होत नाहीं, पण झालें ह्यणजे जगांतून त्याचें बीज नाहींसें होत नाहीं. छेतो या तत्त्वज्ञात्यानें ह्मटलें आहे 'जग हें ईश्वरानें मनुष्यास पाठविलेलें पत्र आहे. त्याचा खरा अर्थ कळावा अशा रीतीनें वाचून मनन केलें असतां त्याचा एकच परिणाम घडेल तो हा कीं, सुशिक्षित मनुष्याच्या मनास त्याची शक्ति अधिक कळेल, त्याचें ज्ञान उत्तम रीतीनें दिसूं लागेल, आणि त्याविषयीं आपण अधिक कृतज्ञ व्हावें, हें समजेल.'

धर्माकरितां दुष्टांचा छळ सोसल्याचीं उदाहरणें सर्व देशांत आहेत. भरतखंडांत जेव्हां मुसलमान लोक एका हातांत तलवार व दुसऱ्या हातांत कुराण घेऊन आले तेव्हां लोकांच्या आंगीं स्वधर्माभिमान होता ह्यणून आज आर्यधर्माचें नांव राहिलें, नाहीं तर आज इराणासारखीच भरतखंडाची अवस्था असती. इराणचे लोक प्राचीनकाळीं इतके सुधारलेले असून देशांत त्यांचें नांव देखील राहिलें नाहीं. त्यांसारखेच आपले पूर्वज असते तर आज वेद ज्ञेन्दअवेस्त्याच्या पंक्तीस बसला असता. मुसलमानांनीं घोर अनर्थ केले तरी मनुचे वंशज सदसद्विचार सोडून वागले नाहींत. रजपूत लोकांशीं मुसलमानांच्या लढाया सुरू होत्या त्या वेळेस स्वधर्म व स्वतंत्रता याकरितां रजपूत लोकांनीं मोठाले पराक्रम केले. शत्रूंंस वश होण्याचा प्रसंग टाळण्या-

करितां त्यांनीं जीव दिले, परंतु अपमान करून घेतला नाही.

धर्माकरितां व स्वतंत्रतेकरितां देहत्याग केल्याची उदाहरणे आलीकडे सुधारलेल्या यूरोपखंडांतील देशांत पुष्कळ आहेत. इंग्लंड देशांत आठवा हेन्री याच्या राज्यांत थामस्मोर या नांवाचा एक गृहस्थ होता. एका प्रसंगीं एका कामांत त्याचें मत राजाच्या मताच्या उलट पडलें, त्यामुळें राजा त्याचा द्वेष करूं लागला. शेवटीं हा आपलें मत सोडीना, तेव्हां राजानें त्यावर कांहीं तरी दोषारोप करून त्यास देहांतशासन केलें. तो वधस्थानीं जात असतां आपल्या एका आत्मास हाक मारून ह्मणाला, 'मीं विजय मिळविला, याकरितां ईश्वराचे आभार मानितों.' देहांतशासन झालें तरी स्वमत न सोडण्याचें धैर्य आपणास दिल्याबद्दल त्यानें ईश्वराचे उपकार मानिले. त्याचा एक श्रीमान् मित्र त्यास ह्मणाला, 'मोरसाहेब, मी शपथपूर्वक सांगतो कीं, राजाशीं भांडणें मोठें भयंकर आहे. राजाच्या क्रोधापासून मृत्यु येतो.' यावर मोर ह्मणाला, 'महाराज, इतकेंच काय सगळें ! तर मग तुमच्या व माझ्या मध्यें भेद इतकाच कीं, मी आज मरेन तुम्ही उद्यां मराल.' मोरसाहेबास एका घाणेरड्या तुरुंगांत घालून ठेविलें होतें. तेथें त्याच्या चाकरीस एक बाई होती. तिला वाटे, राजा ह्मणतो त्यास रुकार दिला ह्मणजे या त्रासांतून एकदम सुटून हा आपल्या घरीं जाऊन मुलांबाळांत स्वस्थ नांदूं लागेल, असें असून तसें कां करित नाही, हें मोठें आश्चर्य आहे. एके दिवशीं ती त्यास ह्मणाली, 'आजपर्यंत तुम्ही श-

हाणे ह्मणून नावाजलेले असून इतर धर्माध्यक्षांप्रमाणे करून आपली सुटका करून न घेतां ह्या घाणेरड्या तुरुंगांत उंदीर, घुशी, यांमध्ये रहाण्यांत संतोष कां मानितां ? ह्या तुमच्या वेडेपणाचें मला मोठें नवल वाटतें' ठीकच आहे, लोहारास सोन्याची पारख कोठून असणार ? मोर साहेबाच्या मनाची योग्यता त्या भोळ्या बाईला कोठून कळेल ? तिचें बोलणें ऐकून मोरसाहेब ह्मणाला 'माझ्या हवेली पासून स्वर्ग जितका जवळ आहे तितकाच या जाग्यापासून आहे.' तेव्हां तर तिने त्याची टर उडविली.

यूरोपांतील प्रातेस्तंत मताचा प्रवर्तक जो लूथर तोही विलक्षण धीट होता. त्याला मृत्यूचें भय अगदींच नसे. नास्तिक्याचा दोषारोप करून चौकशी करितां वादशाहानें त्यास वर्मस या शहरीं बोलाविलें तेव्हां तेथें न जाण्याविषयीं लोक त्यास सांगूं लागले. त्यावर त्यानें उत्तर केलें 'असें नाहीं, घरावर जितकीं कौलें आहेत त्यांच्या तिप्पट भूतें तेथें असलीं तरी मी जाईन.' ड्यूकजार्ज ह्मणून एक गृहस्थ त्याचा वैरी होता, तो तेथें आहे असें लोकांनीं सांगितलें. तेव्हां तो ह्मणाला, 'नऊ दिवस एकसारखा ड्यूकजार्जाचा पाऊस पडला तरी मी तेथें जाईन.' पुढें आपलीं मते न बदलल्यास शत्रूंनीं त्यास शिरच्छेदाचा धाक घातला, तेव्हां तो ह्मणाला, 'मला पांचशें डोकीं असलीं आणि तीं सगळीं गेलीं तरी मी आपलीं धर्ममते सोडणार नाहीं.' शत्रूंकडून जितका त्यास त्रास होई तितकें त्यास अधिक धैर्य येई. शूर पुरुष अपकीर्तिला जसे भितात तसे मरणाला भीत नाहींत.

त्यावेळच्या एका गृहस्थानें लूथर याविषयीं असें म्हटलें आहे कीं, 'मरणास न भिणारा लूथर यासारखा दुसरा मनुष्य साऱ्या जर्मनींत सांपडणार नाही.'

इंग्लंदांत प्रजासत्ताक राज्य झालें तेव्हां हेन्रीव्हेन ह्य-
णून एक मनुष्य होता, त्यास वधस्थानीं चालविलें तेव्हां तो ह्मणाला, सदसद्विचारशक्तीस अयोग्य वाटतें तें क-
रून अंतःकरण वाटविण्यापेक्षां दहा हजार मृत्यु बरे.
सर्व जगापेक्षां अंतःकरणाची पवित्रता आणि निर्मलता
यांची योग्यता मी जास्त मानतो. मरणापूर्वीं तुरुंगांत अ-
सतां त्यानें असें लिहून ठेविलें आहे; 'ज्याला मरणाचें
भय नाही, तो कशासही भीत नाही. जशी जगण्याची
वेळ आहे तशी मरण्याचीही आहे. दुर्जीवनापेक्षां सुम-
रण चांगलें व ग्राह्य आहे. मरणापेक्षां जगणें चांगलें
असतें तोपर्यंतच शहाणा मनुष्य वांचतो. पुष्कळ जगणें
हें सर्वदां चांगलें आहे असें नाही.'

इंग्लंदांत पहिल्या चार्लस राजाच्या वेळेस जॉन् हाम-
डन् या नांवाचा एक गृहस्थ होऊन गेला. हा मोठा
नीतिमान् व धीट होता. राजानें विनाकारण पुष्कळ
लढाया केल्यामुळें खजीन्यांत पैशाची तूट पडली तेव्हां,
तो अनेक प्रकारचे कर बसवूं लागला. लढाईच्या प्र-
संगीं समुद्रावरील फौजेच्या खर्चाकरितां किनाऱ्यावरील
शहरांत कर बसविण्याची एक वहिवाट होती. परंतु
राजानें जुलमानें चौहोंकडे हा कर बसविला. त्यामुळें
मोठा गोंगाट झाला. हामडन् याजवर थोडा कर
बसला होता, पण त्यानें साफ सांगितलें कीं, हा कर
अन्यायानें बसविला आहे, हा मी साफ देणार नाही.

हामडन् यानें विचार केला कीं, जवळचा सर्व पैसा गेला तरी हरकत नाही, पण हा जुलमाचा कर देणार नाही. पुढें तो तंट्या इतका माजला कीं, न्यायाधीशांपुढें त्याची चौकशी झाली. न्यायाधीशांनीं पक्षपात करून राजासारखा न्याय केला. परंतु वादविवादांत हामडन् याची कर न देण्याचीं कारणें सबळ आहेत, व राजाचीं हा कर वसुविण्याचीं कारणें अगदीं पुळपुळीत आहेत, असें सर्वास दिसून आलें. यामुळें हामडन् याच्या धैर्याची वहावा होऊन त्याचा पक्ष सबळ झाला. या व इतर कारणांमुळें देशांत राजाविरुद्ध बंड होऊन जुलमाबद्दल लोकांनीं राजाचा शिरच्छेद करून लोकसत्ताक राज्य स्थापिलें. कांहीं दिवसांनीं पुनः राज्यसत्ताक राज्य झालें; पण तेव्हांपासून इंग्लंडच्या राजांच्या हातची जुलूम करण्याची सर्व सत्ता नाहीशी झाली ती झालीच. राजा हा पृथ्वीवरील ईश्वराचा गुमास्ता आहे, तो करील तें प्रमाण, त्यास कोणीं आड येऊं नये, वगैरे भ्रांतिमूलक जुन्या समजुती तेव्हांपासून समूल नाहीतशा होऊन राजा हा सर्व लोकांनीं आपल्या कारभाराकरितां नेमलेला मुनीम होय; तो चांगलें काम करणार नाही तर त्यास पदच्युत करण्याचा लोकांस पूर्ण अधिकार आहे, हें मत लोकांच्या मनांत वज्रलेपाप्रमाणें ठसलें आहे. तें आतां नाहीसें होणार नाही.

सर्व लोक फलप्राप्तीकरितां उद्योग व श्रम करितात, परंतु कित्येकांस बहुत दिवस यश येत नाही. असें झालें तरी ते धैर्य सोडीत नाहीत. त्यामुळें अखेरीस त्यांची कार्यसिद्धि होते. जगांत धैर्याशिवाय मोठालीं सत्कृत्यें

होणार नाहीत. हजारों लोकांचे बळी पडतात तेव्हां किल्ला सर होतो. सर्वदा विजय झाल्यामुळेच धैर्य कळते असें नाही. पराजय झाला तरी केलेल्या पराक्रमांवरून धैर्य कळल्याशिवाय रहात नाही. रोमन लोकांनी हानिबल याचा पराभव केला ह्मणून हानिबलाच्या कीर्तिस कमीपणा आला आहे असें नाही. पराजय होण्याची अनेक कारणे असतात. सोनपतपानपतच्या लढाईत पराभव झाला ह्मणून त्या वेळेस मराठ्यांमध्ये शौर्य कमी होते असें कोणी ह्मणणार नाही. बापू गोखल्याचा पराजय झाला ह्मणून त्याच्या धैर्यास व राजनिष्ठेस कमीपणा आला आहे काय ? स्वदेशाच्या स्वतंत्रतेकरिता व स्वधर्मरक्षणाकरितां जे धैर्यानें हाल अपेष्टा सोसून कधीं कधीं जीवदान देखील देतात, त्यांची योग्यता विजयी पुरुषांपेक्षां कमी आहे असें नाही. ' सदर तिकडे नदर ' या ह्मणीप्रमाणें आर्जवी तोंडपुजे लोक विजयी पुरुषांप्रमाणें त्यांचीं गाणीं न गावोत, तरी त्यांच्या धैर्याची मनांत वाखाणणी केल्याशिवाय लोक रहाणार नाहीत.

स्वधर्म व स्वदेश यांच्या संरक्षणाकरितां पराक्रम करण्यासच आंगीं मोठें धैर्य पाहिजे असें नाही. संसारांत पदोपदीं धैर्याची गरज आहे. प्रामाणिकपणानें वागण्यास, इंद्रियें स्वाधीन ठेवण्यास, सत्य बोलण्यास, लोकांस भिऊन फुका डौल न घालतां आपल्या सामर्थ्याप्रमाणें व योग्यतेप्रमाणें वागण्यास धैर्य पाहिजे. मनुष्यावर लबाडी करण्यासारखीं नेहमीं मोठीं प्राणसंकटे येतात असें नाही. क्षुल्लक कामाकरितां देखील

लोक खोटेपणा करितात. परस्त्री, परधन, यांचा अपहार करणे हे पाप आहे, त्यापासून केवळ परलोकाची हानि आहे इतकेंच नाही, त्यामुळे ऐहिक सुखास देखील मनुष्य आंचवतो; या गोष्टी कोणास समजत नाहीत असे नाही. त्या सभजण्यास बारा वर्षे अध्ययन केले पाहिजे असे नाही. परंतु मनुष्याच्या आंगी मनास आंवरून धरण्याचे धैर्य नसल्यामुळे केवळ अविद्वानच नाही पण मोठमोठे विद्वान् अशांच्या हातून सुद्धा अशा गोष्टी घडतात. क्षुधेने पीडित झालेल्या वाटसराने दुसऱ्याच्या शेतांत शिरून हुरज्याची कणसे चोरली तर त्यास सबब आहे. परंतु ज्यांस शेंकडों रुपये पगार असून पगाराचा चतुर्थांश देखील खर्च होत नाही, अशा कामदारांनी अधिकाराच्या बळावर अन्याय करून गरीब लोकांपासून लांच खाल्ल्याच्या गोष्टी ऐकू येतात, हे केवढे आश्चर्य आहे ? रूपशीलसंपन्न अशा स्वस्त्रीचा अन्हेर करून शहाणे ह्यणविणारे असे परस्त्रीकडे पहाणारे थोडे आहेत काय ? त्यांस या गोष्टी वाईट, असे समजत नाही असे नाही. परंतु त्यांपासून निवृत्त होण्यास जे आवश्यक मनोधैर्य ते त्यांच्या आंगी नाही, हेच कारण होय.

लोकांच्या अज्ञानमूलक चालींस न भितां आपल्या सामर्थ्याप्रमाणे वागण्याचे धैर्य नसल्यामुळे मनुष्यास त्रास थोडा होतो काय ? स्वराज्यांत संपत्तीचा पूर आल्यामुळे लग्नकार्यांत अव्यवस्थित खर्चाच्या अनेक चाली पडल्या आहेत. त्यांपैकी कित्येक तर अशा आहेत की, खर्च करून त्यांपासून कांहींएक उपयोग न होतां उलटा

त्रासमात्र होतो. परंतु त्यांकरितां लोकांस भिऊन घरसुद्धां गहाण ठेवणारे लोक थोडे आहेत काय ? शास्त्रदृष्टीने पाहिले असतां मुलाची मुंज करणे ह्मणजे त्याकडून विद्याभ्यासास आरंभ करविणे होय. मुंजीच्या संकल्पांतील एक अक्षरदेखील झाले नाही तरी हरकत नाही, पण कळवंतिणीचा नाच झालाच पाहिजे, अशी उदाहरणे पुण्यासारख्या शहरांत थोडीं नाहीत. मुलाचे किंवा मुलीचे लग्न करणे ही संसारांतील साधारण गोष्ट होय, पण ती आपल्या देशांत जशी कठिण झाली आहे, तशी कोठेही नसेल. लग्नांत अनेक त्रासदायक चाली पडल्यामुळे घरीं लग्नाचा प्रसंग आला ह्मणजे मालकास उरावर मोठी धोंड पडली आहे असे वाटते.

व्याहीविहिणी यांच्या मानापानाकरितां लोक पुष्कळ त्रास सोसतात; पण ज्यांचे लग्न करावयाचे त्यांच्या पुढील सुखाकडे बहुशः कोणी पहात नाही. रोज नेसावयास आंगभर वस्त्र न मिळाले तरी हरकत नाही, परंतु लेकीला किंवा सुनेला प्रथम ऋतुदर्शन झाले ह्मणजे भाड्याचा मेणा करून तिची मिरवणूक करितात. अशा कित्येक खरोखर घाणेरज्या लज्जास्पद चाली आहेत, त्यांचे खरे स्वरूप ओळखणारेही मनांत धैर्य नसल्यामुळे त्या टाकण्यास भितात. लोकांची अंधपरंपरा अशी आहे कीं, आरंभीं ज्या गोष्टी सुखाकरितां योजिलेल्या असतात, त्यांचे रूपांतर होऊन त्याच दुःखप्रद होतात. यास पागोव्याचे उदाहरण चांगले आहे. पागोटें ह्मणजे शिरस्त्राण होय परंतु कित्येकांनीं त्यास शिरोभाराची योग्यता आणली आहे.

जगांत मनुष्यांस जीं दुःखें होतात, त्यांपैकीं बहुतेकांस कारण त्यांस मानसिक धैर्य नाहीं हें होय. अमुक गोष्ट चांगली व करितां येण्यासारखी असून मनुष्यास धैर्य नसल्यामुळे ती त्याच्या हातून होत नाहीं. आंगी स्वतः धैर्य नसून संगति चांगली नसली ह्मणजे मनुष्यास खड्यांत पडण्यास वेळ लागत नाहीं. आंगी सद्वर्तन बिंबणें आणि तें कायम रहाणें हें धैर्याशिवाय होणार नाहीं, यांत संशय नाहीं. सद्वर्तनाविषयीं मनुष्याच्या मनांत इच्छा उत्पन्न झाली पाहिजे; तथापि ती उत्पन्न झाल्यावर कायम राखून तडीस नेण्यास धैर्य पाहिजे. तें नसलें तर मनुष्यास दुर्मार्गापासून दूर रहातां येणार नाहीं. सन्मार्ग न सोडण्याचें धैर्य नसल्यामुळे एकवार दुर्मार्गाकडे पाऊल पडलें तर कडेलोट झाल्याशिवाय रहाणार नाहीं.

प्रसंगीं दुसरा उपयोगीं पडेल असें मानणें व्यर्थ आहे. विकट प्रसंग आल्यास त्यांतून पार पडण्याचें धैर्य ज्याचें त्यासच पाहिजे. दुसऱ्याच्या मदतीची गरज न ठेवितां आपलें काम आपण करण्याची संवय मनुष्यानें धरिली पाहिजे. पुष्कळ मनुष्यांच्या मनांत सत्कृत्यें करावयाचीं असतात, परंतु धैर्य नसल्यामुळे तडीस जात नाहीत. नुसती तोंडानें बडबड करणारे पुष्कळ असतात, परंतु न बोलतां काम करूं लागणारे थोडे आहेत. कित्येकांच्या मनांत सत्कृत्यें करावयाचीं असून उद्यां करूं, पुढें करूं, असें ह्मटल्यामुळे त्यांच्यानें मुळींच होत नाहीत.

जगांत सर्व ठिकाणीं वाईट मनुष्ये आहेतच. केवळ चांगल्या मनुष्यांशींच संबंध ठेवूं ह्मटलें तर चालणार

नाहीं. याकरितां त्यांपासून आपणास वाईट संगति लाभूं न देण्यास मनुष्यांच्या आंगीं धैर्य पाहिजे. स्वतः चांगले असून दुसऱ्यांच्या नादानें फसणारे लोक फार आहेत. पुरुषापेक्षां स्त्रियांस संगतीपासून विघडण्याचें भय फार असतें. स्वतः चांगल्यावाईटाचा विचार करून वागणारे फार थोडे आहेत. लोकांचें पाहून ऐकून वागणारेच फार. लोकरीति वाईट असली तर ती सोडून वागण्यास आंगीं धैर्य पाहिजे. हें धैर्य नसल्यामुळे आपल्या योग्यतेप्रमाणें न रहातां खाणेपिणें, वस्त्रपात्र, लग्नकार्य, इत्यादिकांत शुष्कलोकरीति संभाळण्याकरितां कर्ज काढून हाल सोसावे लागतात. मोठ्या शहाण्यासही हें धैर्य नसल्यामुळे मूर्खीनीं पाडलेल्या चालींपुढें त्यास वांकावें लागतें. लोकप्रचार हा पाण्याच्या ओघासारखा आहे, त्याबरोबर निर्जीव पदार्थदेखील वहात जाईल. परंतु त्याच्या उलट जाण्यास आंगीं शक्ति पाहिजे. आंगीं धैर्य नसल्यामुळे मोठमोठ्या विद्वानांच्या बोलण्यांत व करण्यांत मेळ रहात नाही. त्यांचें मत वेगळें असून लोकप्रियता संभाळण्याकरितां ते चालू असलेल्या वाईट प्रचारांस अनुसरतात. आपलें मत लोकांस न सांगतां त्यांप्रमाणें वागणें हें कित्येकांस मोठें शहाणपण वाटतें. विद्वान् व शहाणे लोक असे भिन्नेपणानें वागूं लागले ह्मणजे इतर लोकांस धैर्य कोठून येणार ? ते तर थोरांकडे पाहून वागणार. धैर्य नसल्यामुळे लोकांचास अनुसरणारे पुष्कळ असतात. त्यामुळे लोकप्रिय असणारा मनुष्य चांगलाच असेल असा नेम नाही. खरा सदाचारी आहे तो खरें बोलण्यास लोकांस भिणार नाही. तो ईश्वराचें

व आपल्या मनाचें मात्र भय वाळगितो. अज्ञान लोकांस न भितां आपलीं खरीं व चांगलीं मतें प्रसिद्ध करितो तोच खरा विद्वान् होय. अंधपरंपरेनें चालणाऱ्यास विद्या असली नसली तर सारखीच.

इंग्लंडांत लोकसत्ताक राज्याच्या वेळीं एक पिम् नांवाचा वक्ता होता तो एके वेळेस ह्मणाला, 'सत्याकरितां मी आपेला नाश करून घेईन; पण आपल्याकरितां सत्याचा नाश होऊं देणार नाहीं.' मनुष्यानें सत्याकरितां सोय सोडली पाहिजे, परंतु सोईकरितां सत्य सोडणें कामा नये. प्रामाणिकपणानें अनुकूल प्रतिकूल गोष्टींचा पूर्ण विचार करून अमुक मत चांगलें आहे असें मनांत निश्चित ठरविल्यावर तें प्रवृत्त करणें हें विद्वानाचें काम आहे. लोकस्थितीमध्ये असे पुष्कळ प्रसंग आहेत कीं, त्या वेळेस जनसमूहाच्या उलट बोललेंच पाहिजे. त्या योग्य वेळेस असें करणार नाहीं तो देशाभिमानी नाही इतकेंच नाहीं तर त्यास देशशत्रु ह्मटलें तरी चालेल. देशांत दुराचार, दुर्मार्ग, दुष्ट चाली, वगैरे पडतात त्या धैर्याशिवाय उडविल्या जाणार नाहीत. प्रामाणिक मनुष्यास लुच्चेगिरी आवडत नाहीं, खऱ्या मनुष्यास लबाडी आवडत नाहीं, व सदाचारी मनुष्यास दुर्वर्तन आवडत नाहीं. पण या दुर्गुणांचा पराजय करण्यास त्यांच्या आंगां धैर्य पाहिजे. प्रामाणिक, खरे, न्यायी, सदाचारी, असे पुरुष हीच देशाची मोठी शक्ति होय. परोपकारबुद्धि व धैर्य यांच्या योगानें लोकस्थिति चांगली चालण्यास ते आधारभूत होतात. असे पुरुष जगांत झाले त्यामुळेंच

सद्वर्तनाची प्रवृत्ति झाली आहे. असे पुरुष नसतील तर दुर्गुणांचे राज्य पिकेल. आजपर्यंत जगाचे जे मोठे हितकर्ते होऊन गेले त्यांचा आरंभी लोकांनी द्वेष केला, परंतु आतां त्यांचे नांव निघाले ह्यणजे सर्व लोक मस्तक हालवितात.

धैर्य व उत्साह हे गुण आंगी असले तर मनुष्य आपल्या शहाणपणाने जगांत केवढाले अद्भुत चमत्कार करील याचा नेम नाही. शिवाजी, व थोरले बाजीराव, यांस एवढाले पराक्रम करण्यासारखे त्यांपाशीं आरंभी काय साधन होते? त्यांस विघ्ने थोडीं आलीं काय? धैर्य आणि दया हे गुण वेगळे नसून एकमेकांस प्रतिकूल नाहीत इतकेच नव्हे, पण धैर्य असल्याशिवाय दयेचाही उपयोग होणार नाही. भित्रा मनुष्य दुसऱ्यास संकटांतून सोडविण्यास कसा पुढे होईल? जे मोठे शूर असतात ते तसेच दयाशीलही असतात. वरील दोन पुरुषांनीं स्वधर्म व स्वदेश यांच्या रक्षणाकरितां शौर्यानें मोठाले पराक्रम केले तरी त्यांचीं अंतःकरणे कित्ती कोमल होती! इतर वीर पण क्रूर अशा पुरुषांप्रमाणे विनाकारण क्रूरपणा केल्याचे उदाहरण त्यांच्या चरित्रांत सांपडणार नाही. खरा शूर असतो तो मोठा उदार असतो. निजाममुल्मुक वगैरे शत्रु कित्येक वेळा चांगले तावडींत सांपडले असून त्यांस नम्र करून बाजीरावाने सोडून दिले. कित्येक शत्रु रणांत पडल्यावर त्यांच्या मुलांस गादीवर बसविले!

आलीकडे अशी चमत्कारिक राज्यनीति निघाली आहे कीं, केवळ शौर्यानेच नव्हे तर फितूर वगैरेच्या

मदतीने कसा तरी शत्रूचा पराभव केला ह्यणजे केवळ आत्मरक्षणाकरतां उपाय करणें याशिवाय त्याचा दुसरा अपराध नसला तरी त्यास हजार पांचशें कोस लांब बंदीखान्यांत ठेवून त्याच्या घरादारावर सफाई नांगर फिरवितात.

आंगीं धैर्य नसल्यामुळे मनुष्य दुष्ट, खोटा, क्रूर, कुत्सित, निरुद्योगी, व्यसनी, असा होतो. धैर्य असल्याशिवाय स्त्री किंवा पुरुष यांचें सद्वर्तन रहाणार नाही. ज्यास धैर्य नाही तो मनुष्य मृतप्राय होय. सद्वर्तन हें मनुष्याचें जीवित आहे. तें धैर्यापासून उत्पन्न होतें ह्यणूनच कवीनें 'धैर्यं यस्यपिता' या श्लोकांत धैर्यास बापाची उपमा दिली आहे.

भाग ६.

आत्मसंयमन.

इंद्रियाणां प्रसंगेन दोषमृच्छति मानवः ॥

सन्नियम्य तु तान्येव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ १ ॥ मनुः

आत्मसंयमन ह्यणजे मनाचा निग्रह. हा धैर्याचा अपरपर्याय आहे, असें ह्यणण्यास चिंता नाही. आत्मसंयमन हें सद्वर्तनाचें जीवित होय. जनावरें व मनुष्य यांमध्ये यापासूनच भेद उत्पन्न होतो. जनावरांस कार्याकार्य, भक्ष्याभक्ष्य, पेयापेय, गम्यागम्य, हा भेद नाही. मनुष्यास मनोनिग्रहाच्या योगानें तो बाळगिला पाहिजे. मनोनिग्रह हें सर्व सद्गुणांचें बीज आहे. रथाचे घोडे बळकट व शीघ्रवाही असून त्यांचा लगाम हातांत असला तर रथी विविक्षित स्थळीं त्वरेनें जाईल, पण

लगाम हातांतून सुटला तर त्या स्थळीं लौकर जाणार नाहीं इतकेंच नाहीं, पण केव्हां एकाद्या खड्यांत पडून नाश पावेल याचा नेम नाहीं; तसेंच देहरूप रथाचें आहे. त्याचे इंद्रियरूप अश्व स्वाधीन नसले तर ते दुराचाररूप खड्यांत घालून मनुष्याचा केव्हां नाश करतील याचा नेम नाहीं. याकरितांच श्रुतिस्मृतिपुराणांमध्ये ठिकठिकाणीं शरीरास रथाची उपमा दिली आहे. महाभारतांत व्यासांनीं म्हटलें आहे:—

रथः शरीरं पुरुषस्य दृष्ट्वात्मानि गंतेंद्रियाण्याहुरश्वान् ॥
तैरप्रमत्तैः कुशलीसदश्वैर्दातैः सुखं याति रथी वधीरः ॥१॥

पशुत्वापेक्षां श्रेष्ठ जें मनुष्यत्व तें आपणामध्ये असावें अशी ज्याची इच्छा असेल, त्यानें मनाच्या कलाप्रमाणें न वागतां योग्यायोग्याचा विचार करून अयोग्य असेल तें आवडत असलें तरी निग्रहानें टाकलें पाहिजे; व योग्य असेल तें आवडत नसलें तरी स्वीकारलें पाहिजे. श्रेय ह्मणजे हितकारक आणि प्रेय ह्मणजे आवडणारें, हीं दोन प्रत्येक मनुष्याच्या पाठीमागें सर्व ठिकाणीं आहेतच. त्यांपैकीं श्रेय स्वीकारणाऱ्यांचें हित होतें, प्रेय स्वीकारणाऱ्यांचा नाश होतो. रणांगणीं मोठमोठ्या बलाढ्य शत्रूंचा पराजय करून त्यांस जेर करणाऱ्यांपेक्षां आपल्या मनास जिंकून स्वाधीन ठेवणाऱ्यांची योग्यता मोठी मानिली आहे. मनोनिग्रह करून लोक सदाचर-

*पुरुषाचें शरीर हा रथ होय, मन हें सारथी होय, आणि इंद्रियें हीं घोडे होत. घोडे स्वाधीन असले म्हणजे कुशल सारथी जसा सुखानें मार्गक्रमण करितो, त्याप्रमाणें इंद्रियें स्वाधीन असलीं म्हणजे मनुष्य संसारांतून पार पडतो.

घानें वागतील तर मनुष्यत्वास लाज आणणारे व्यभिचारादि दोष जगांतून बहुतांशीं नाहींतसे होतील. आत्मसंयमन नसणें हेंच बहुतेक गुन्ह्यांचें कारण आहे.

अन्नच तारक आणि अन्नच मारक अशी ह्मण आहे, कारण अन्न खाह्याशिवाय मनुष्य जगणार नाहीं; पण तेंच बेतावाहेर खाल्लें तर अजीर्णापासून दुखणें येऊन मरणही जेतें, त्याप्रमाणेंच मनाचेंही आहे. मन स्वाधीन ठेवून चांगल्या मार्गास लाविलें तर मित्राप्रमाणें तें हित करील, पण स्वाधीन न ठेवितां दुर्मार्गाकडे तें लागूं दिलें तर शत्रूप्रमाणें नाशही करील.

आत्मसंयमनाची संवय लागण्यास आरंभापासून चांगलें शिक्षण मिळालें पाहिजे. शिक्षणाच्या योगानें अगदीं साधारण मनुष्य मोठ्या योग्यतेस चढल्याची उदाहरणें पुष्कळ आहेत. सुशिक्षणापासून मनोनिग्रहाची संवय लागल्याशिवाय संसारांत मनुष्यास सुख व्हावयाचें नाहीं. योग्य अभिमान, नम्रता, स्वधर्माचरण, या गोष्टी मन स्वाधीन असल्याशिवाय होणार नाहींत. आजपर्यंत जगांत जे मोठे पराक्रमी पुरुष होऊन गेले, ते मोठे निग्रही होते. ज्याच्यानें आपलें मन ताब्यांत ठेववत नाहीं, तो लोकांवर कसा अंमल करील ? ज्याचें मन स्वाधीन नाहीं, त्याच्या हातून दुराचरण झाल्याशिवाय रहाणार नाहीं.

सद्वर्तन शिकण्याची पहिली शाळा घर होय, हें मार्गें सांगितलेंच आहे. गृहशिक्षा चांगली नसल्यामुळें किती बुद्धिमान् मुलें वाईट निघालीं आहेत ? अगदीं बाळपणापासून आईवापांनीं मुलांस मनोनिग्रहाची संवय शिकवि-

ली पाहिजे. मुलांच्या कल्याणाचा उद्देश मनांत बाळगून त्यांस चांगले खाऊ घालावे, ऊंची वस्त्रे घावी, पण भलतेच लाड करून त्यांस पाहिजे तसे करू दिले तर त्यांचे मन अनावर होऊन त्यांचा नाश होतो. लहानपणीं मन मोकळे सोडिले तर मोठेपणीं ते आवरण्यास कठिण पडेल. एकूलतीं एक मुले असतात तीं बहुशः वाईट निघतात; याचें कारण हेंच कीं, बाळपणीं आईबापें लाडानें पाहिजे तें त्यांस करू देतात. शाळेंत गेल्यावर गुरूनेंही मुलांच्या मनांस चांगले वळण लाविलें पाहिजे. यथेच्छ वर्तनाची एकवार चटक लागली ह्मणजे मनुष्य आपला नाश करून घेऊन इष्टमित्रांस दुःख देईल. मुलांस मानसिकशिक्षा देण्यास मारिलें पाहिजे असें नाहीं. आपण त्यांचे देखत चांगुलपणानें वागून त्यांच्या ठायीं स्वभावतःच सदाचरणाची आवड उत्पन्न केली पाहिजे.

मन स्वाधीन ठेवणें न ठेवणें हें कांहीं अंशीं शरीराच्या स्वस्थपणावर अवलंबून आहे खरें, तथापि मन स्वाधीन नसल्यामुळेच बहुशः शरीराचा स्वस्थपणा विघडतो. मनास जशी संवय लावावी तशी लागते. दोघां मनुष्यांची स्थिति सारखी असून एक उल्हासवृत्ति धरून रहाणारा व दुसरा नेहमीं उदास असणारा अशीं उदाहरणें पुष्कळ सांपडतील. संसारसागरास भरती ओहोटी आहेच. त्यांत सर्वच लाटा आपणास अनुकूल येतील असें नाहीं. कांहीं प्रतिकूलही येतील. याकरितां सर्व प्रसंगीं संतुष्ट राहून उद्योग करण्याची संवय असली तरच त्यांतून मनुष्य पार पडेल. कित्येक मनुष्य असे असतात कीं, त्यांस थोडेंसे दुःख झालें कीं ते त्या खालीं दडपून जातात.

असें न करितां दुःखाकडे विशेष लक्ष न देऊन प्राप्त झालेल्या सुखांत संतोष मानण्यापासून मोठा लाभ होईल.

जगांत आजपर्यंत जे प्रख्यात साधु होऊन गेले ते मोठे जितेंद्रिय होते. जितेंद्रियतेशिवाय साधुत्व प्राप्त होणार नाही. साधु उद्योगी व शांत राहून परोपकार करितो. दुःखानें त्याचें अंतःकरण विव्हळ होत नाही. त्याला मरणाचें भय वाटत नाही. तो दुर्गुणांस आपल्याजवळ येऊं देत नाही. तो ईश्वराकडे लक्ष लावून सर्वकाळ वागत असतो.

आत्मसंयमन परलोक साधनासच आवश्यक आहे असें नाही. ऐहिक सुखासदेखील त्याची आवश्यकता आहे. सुशीलता, व्यवस्थितपणा, क्षमा, शांति, हे गुण मनोनिग्रहाशिवाय येणार नाहीत. व ते असल्याशिवाय संसारांत नीट वागतां येणार नाही.

ज्यांच्या हातीं राज्यांतील मोठमोठालीं कामें आहेत त्यांच्या आंगीं मनोनिग्रह मोठा पाहिजे. बुद्धि असून मन स्वाधीन नसलें तर राज्यकारभारांत विशेष यश मिळवयाचें नाही. ज्याचें मन आपल्या स्वाधीन नाही; त्याचा दुसऱ्यांवर अंमल कधीं बसणार नाही. थोरला बाजीराव पेशवा एवढा निग्रही होता ह्मणूनच शाहूराजाजवळ त्याचें एवढें वजन होतें. आपल्या कामाकरितां कितीही दुःखें भोगावीं लागलीं तरी तो कचरणार नाही, अशी राजाची खात्री होती ह्मणून तो त्यास प्रिय झाला होता. देशहिताकरितां बाजीरावानें संसारसुखास लाथ मारिली होती, असें ह्मणण्यास हरकत नाही. बाजीरावाचें वर्चस्व सहन न होऊन प्रतिनिधि वगैरे सर-

दार त्याचा द्वेष करीत; पण तो त्यांकडे विशेष लक्ष देत नसे. त्यांच्यावर रागावून तो आंतल्याआंत भांडण करिता तर त्याच्यानें एवढालीं बाहेरचीं कामें झालीं नसतीं.

आत्मसंयमन हा गुण असल्याशिवाय पुरतें शौर्य कधीं येणार नाही. हा गुण शिवाजीच्या आंगीं पूर्ण असल्यामुळेच त्यानें अनेक विकट प्रसंगीं चातुर्यानें वागून दुष्टांचा पराभव केला. तोच गुण त्याचा मुलगा संभाजी याच्या आंगीं नसल्यामुळे त्याचा नाश झाला. आंगीं तापटपणा नसावा असें नाही, पण तो जितका जास्त असेल तितकें मन आंवरून धरण्याचें सामर्थ्य अधिक पाहिजे. आपल्या हातून एकादी वाईट गोष्ट घडली तर ती कबूल करून तसें न करण्याविषयीं यत्न करील तरच मनुष्य दिवसेंदिवस अधिक सुधारत जाईल. तापट असतात ते कोणी आपला अपराध दाखविला असतां अधिक संतापून अधिक वाईट होतात; परंतु शहाणे असतात ते खरा अपराध घडल्यास तो कबूल करून पुनः तो न होऊं देण्याविषयीं यत्न करितात. आंगीं तापटपणा असून तो चांगल्या कामाकडे लावावयाचा निग्रह ज्यांच्यामध्ये असतो तेच पराक्रमी होतात.

ज्यास संसाराटवींतून सुखानें पार पडणें असेल त्यानें लहानसहान गोष्टींमध्ये देखील मन स्वाधीन ठेविलें पाहिजे. दुसऱ्यानें केलेला अपमान सोसून घेण्याचे व दुसऱ्यानें केलेल्या अपराधाची क्षमा करण्याचे प्रसंग संसारांत वारंवार येतात. अशा वेळेस मनाचा कल एकीकडे ठेवून योग्य व न्याय्य असेल तसेंच केलें पाहि-

जे. असें न करितां वारंवार तिरसटपणा व कुत्सितपणा केल्यास स्वभावच वाईट बनून जाईल.

दुष्कर्म न करण्याविषयीं मनुष्याच्या आंगीं मनोनिग्रह पाहिजे. तसाच दुर्भाषण न करण्याविषयीं निग्रह पाहिजे. वाग्वाण लोहवाणापेक्षांही कठिण आहेत. नफा तोटा नसतां केवळ बोलण्यावरूनच किती लोकांचा नाश झाला आहे! शस्त्राची जखम भरून येते, पण मर्मभेद करणारें भाषण आमरण मनांतून जात नाहीं. जीभ स्वाधीन राहिल तर जगांतील भांडणें व द्वेष पुष्कळ कमी होतिल. मधुरवाणी हें लोकप्रिय होण्याचें मोठें साधन आहे. हें सर्वास साधण्यासारखें नाहीं, तथापि मितभाषण हें सर्वास करितां येईल. बोलण्यावरून मनुष्याचें आचरण व शहाणपण तेव्हांच कळतें. शहाणा मनुष्य कठोर किंवा दुसऱ्याचे हृदयास टोंचणारें भाषण कधीं करित नाहीं; परंतु मूर्ख असतो तो उगाच लोकांच्या थट्टा करून द्वेष उत्पन्न करितो. जीभ स्वाधीन नसल्यामुळें पुष्कळांचा नाश झाला आहे. केवळ जीभ स्वाधीन नसल्यामुळें कित्येक अविचारी राजकीय पुरुषांनीं दोन राजांमध्ये वैमनस्यें उत्पन्न करून लढायासुद्धां करविल्या आहेत. मंडळीमध्ये एकादा असा असतो कीं, कोणाची तरी थट्टा करून लोकांस हंसविण्याची त्यास संवय असते. क्षणभर गंमत झाल्यामुळें लोक त्यास गमत्या ह्मणतात. त्यामुळें त्यासही पुनःपुनः असें करावेंसें वाटतें. असें होतां होतां त्यास अशी संवय लागते कीं, एकादे वेळेस एकादी गोष्ट बोलावयाची मनांत येऊन ती अप्रासंगिक असली तरी त्याच्यानें बोलल्याशिवाय

रहावत नाही. बोलणाऱ्याच्या जिभेप्रमाणेच लिहिणाराची लेखणी स्वाधीन असली पाहिजे. बोलण्याप्रमाणे कित्येकांचे लेखही लोकांचे मन सहज दुखविणारे असतात. इंग्रजीत आदिसन् व स्विफ्त हे दोघेही समकालीन ग्रंथकार मोठे नामांकित होते. पण दोघांमध्ये दोन विलक्षण गुण होते. आदिसनासारखा मधुर लेख लिहिणारा दुसरा ग्रंथकार सांपडणे कठिण. त्याच्या लेखापासून कोणाचेही मन दुखावणार नाही, असा त्यामध्ये गुण आहे. इंग्लंडातील त्या वेळच्या कित्येक रीतिभार्तींच्या विरुद्ध त्याने निबंध लिहिले आहेत. त्यांतील उपदेश गुरूच्या आज्ञेसारखा कठोर न वाटतां आईने सांगितलेल्या समजुतीच्या गोष्टींसारखा गोड वाटतो. स्विफ्त याच्या लेखणीचे सामर्थ्य असे आहे कीं, तो ज्या गोष्टींचे दोष दाखवू लागेल त्यांची पुरती टर उडविल्याशिवाय रहाणार नाही. त्याने एकाद्या विरुद्ध लिहिल्यास त्वेपाने तो लागलीच डोक्यांत राख घालील. लेखाच्या योगाने कोणत्याही गोष्टीचे दोष व्यक्त करणारा स्विफ्त साहेबासारखा ग्रंथकार होणे कठिण.

ज्यास बोलण्याचे तारतम्य नाही, त्याच्याने मोठ्या अधिकाराचे काम चांगल्या रीतीने कधीं होणार नाही. सखारामबापू, हरिपंततात्या, नानाफडणवीस, हे पेशव्यांच्या राज्यांत सर्वांत शहाणे ठरलेले तीन पुरुष असे होते कीं, वायकळ शब्द त्यांच्या तोंडांतून कधीं निघत नसे. त्यामुळे राज्यांत यजमानापेक्षां त्यांचे वजन जास्त राही.

त्या वेळेस रागाने अमुक शब्द बोललो नसतो तर बरे झाले असते, असे वाटल्याचा पुष्कळांस अनुभव आहे. परंतु रागाने न बोलल्यामुळे कोणाचे नुकसान होत नाही. प्राचीनकाळीं ग्रीस देशांत पिथागोरस नांवाचा मोठा तत्त्वज्ञानी होऊन गेला. त्याचे असे वाक्य आहे कीं, 'मुकेपणापेक्षां भाषणापासून कांहीं उपयोग होईल तर बोल.' चांगले न बोलतां येईल तर वाईट बोलण्यापेक्षां उगीच रहाणे चांगले, असे भर्तृ-हरीने सांगितले आहे:—

स्वायत्तमेकांतगुणं विधात्रा
विनिर्मितं छादनमज्ञतायाः॥
विशेषतः सर्वविदां समाजे
विभूषणं मौनमपंडितानाम् ॥ १ ॥

चांगले बोलणे सर्वांच्या स्वाधीन नाही, पण उगाच बसणे स्वाधीन आहे. दुसऱ्याने पीडा दिली तरी मर्मभेद करणारे भाषण करूं नये असा मनूने निषेध केला आहे:—

†नारुंतुदः स्यादार्तोऽपि न परद्रोहकर्मधीः ॥
ययास्योद्विजते वाचा नालोक्यां तामुदीरयेत् ॥ १ ॥

* विनिर्मिले झांकण अज्ञतेचे ॥ स्वाधीन हें पद्मभवे फुकाचे ॥
मूर्खासि जें मौनचि फार साजे ॥ सभेसि त्यांच्या बहुजाणते जे ॥१॥

वामन.

† आपणास पीडा झाली तरी मर्मच्छेद करणारे भाषण करूं नये किंवा मनांत दुसऱ्याचा द्वेष करूं नये. ज्या भाषणाच्या योगाने दुसऱ्याचे मन दुःखित होते तें बोलूं नये. त्याच्या योगाने परलोकाची हानि हो

यावरून हें स्पष्ट कळून येईल कीं, मर्मच्छेदक भाषण इहलोकीं वाईट इतकेंच नाही तर तें परलोक साधनासही प्रतिकूल आहे.

कित्येक प्रसंग असे आहेत कीं, त्या वेळेस रागाचें भाषण केलेंच पाहिजे. कोणी लबाडी, दुराचार, क्रूरपणा, केला तर त्यास रागाचेंच बोललें पाहिजे. तेथें गोड बोलणें उपयोगीच नाही. जो खरा मनुष्य आहे, त्यास दुसऱ्याच्या लुच्चेगिरीचा राग आल्याशिवाय रहाणार नाही. तथापि एकादे वेळेस असें होतें कीं, खऱ्या मनुष्यास दुसऱ्याच्या लबाडीचा क्रोध येऊन तो क्रोधाच्या स्वाधीन होतो त्यामुळे लोकांस लबाडाच्या वाईटपणापेक्षां त्याचाच वाईटपणा अधिक दिसू लागतो. याकरितां आपला पक्ष खरा असला तरी मनुष्याच्या आंगां शांति असल्याशिवाय तो खरा करून दाखवितां येणार नाही.

स्वभाव शांत होण्यास मनुष्याच्या आंगां शहाणपण असून संसाराचा वराच अनुभव पाहिजे. अनेक प्रसंग आल्याशिवाय शांतपणा येत नाही. मनुष्यास जगाचा अनुभव जसजसा जास्त येऊं लागतो, तसतसा तो अधिक शहाणा होऊन मनोनिग्रहानें सद्वर्तनाकडे वळण्यास योग्य होतो. जे अशिक्षित असतात त्यांच्या आंगां मुळीच क्षमा नसते; परंतु सुशिक्षित व अनुभवी असून क्षमाशील असतात ते बहुधा भांडाभांडीवर येत नाहीत. उदार मनाचे पुरुष असतात ते दुसऱ्याचा उणेपणा काढीत नाहीत. कित्येक वेळा कमीपणा दूर करणें मनुष्याच्या शक्तीबाहेर असतें, हें त्यांस ठाऊक असतें.

आपला संसार चांगला किंवा वाईट असणें हें बहुतांशीं मनुष्याच्या स्वाधीन आहे. ज्याचें मन उल्हासी व शांत आहे, त्याचे घरीं नेहमीं उल्हास व शांति हीं वास करितात. ज्याचें मन उदास त्याच्या भोंवतालीं सर्व दगदगच असते. घरच्या मालकाच्या स्वभावाची छाया इतर माणसांच्या स्वभावावर पडते. जर तोच दिवसभर लोकांशीं घांसाघीस करूं लागला तर सर्वास तीच संवय लागते. तो जर तापट व तिरसट असला तर जवळचे लोक तसेच होतात.

जगांत आपणास लोकांनीं मानावें, आपली प्रतिष्ठा व्हावी, लोकांनीं आपणाशीं सौजन्यानें वागावें, असें ज्यास वाटत असेल त्यानें प्रथमतः आपण लोकांचा मान ठेवून त्यांशीं गोडीनें वागलें पाहिजे. मूर्ति तितक्या प्रकृति अशी ह्मण आहे. आपणास जी एकादी गोष्ट आवडते तीच लोकांस आवडत नाहीं ह्मणून त्यांनीं आपणास नावें ठेवूं नयेत असें वाटतें, त्याप्रमाणेंच त्यांच्या आवडीच्या गोष्टी आपणास पसंत नसल्या तरी त्यांबद्दल त्यांस दोष देणें रास्त नाहीं. आपले दोष दुसऱ्यांस कळतात तसे आपणास कळत नाहीत. दोषापासून मुक्त असा मनुष्य सांपडणें कठिण. आपणास कोणीं नावें ठेविलीं तर कित्येकांस फार राग येतो. त्यामुळे त्यांस लोकांचे दोष काढण्याची संवय लागते. असें झालें ह्मणजे ते आपल्या आचरणानेंच आपणास अनेक शत्रु उत्पन्न करितात.

आत्मसंयमनाची संवय व्यक्तीच्या सुखवृद्धीस मात्र कारण आहे असें नाहीं. देशाच्या भरभराटीस देखील

ही संवय अत्यावश्यक आहे. लोकांच्या आंगी मनो-
निग्रह नसल्यामुळे दुष्ट व्यसन लागून देशाचेदेश धुळीस
मिळाले आहेत. अफूचे व्यसन लागल्यामुळे चिनी लो-
कांचे फार नुकसान झाले. आपल्या भरतखंडांत इंग्लि-
शांचे सार्वभौमत्व होऊन अनेक सुगुण आले, त्या सुगुणां-
बरोबर जे दुर्गुण आले आहेत त्या सर्वांचा राजा मद्यपान-
प्रचार हा होय. आमच्या पूर्वजांनी मद्यपानास, पंचमहा-
पातकांत गणिले होते; परंतु अलीकडे कित्येकांस तो
दोष वाटत नाही इतकेच नव्हे तर तो गुणच वाटतो.
मद्यपान करणे हे जुनी भलभलती मते टाकिल्याचे चिन्ह-
च आहे असे समजतात. या मद्यपानाच्या योगाने
पुष्कळ श्रीमान् लोक भिकेस लागले. पुढे देशास जे
अलंकारभूत झाले असते असे अनेक तरुण विद्वान् या
सुरेच्या नादी लागून अतिश्रमाने संपादिलेल्या विद्येचे
फळ न भोगतां मृत्यूच्या तडाक्यांत सांपडून मातीस
मिळाले. याकरितांच मोरोपंतांनी ह्मटले आहे:—

नकरील कां पित्याची दुर्गतिची माउली सुरा माती
सरकाराने एकादा कर जुलमाने बसविला तर लागलाच
मोठा गोंगाट होतो, अनेक अर्ज होतात, परंतु हा सुरेचा
जुलूम नाहीसा करण्यास कोणी झटत नाही. हा जुलूम
फौज पाठवून किंवा जुलूमाचे कायदे करून झालेला नाही.
त्यापासून सुटण्याची लोकांची इच्छा नाही, हेच तो
चालण्याचे कारण होय. सुरेचा जुलूम नाहीसा कर-
ण्यास आत्मसंयमनाशिवाय दुसरे साधन नाही. सभा
केल्या, मद्यपाननिषेधक वचने ह्मणून व्याख्याने दिली,
पुष्कळ विद्याभ्यास केला तरी मनोनिग्रहाशिवाय मद्य-

प्राशनाचा प्रचार कमी होणार नाही. स्वेच्छेनें जो इंद्रियें विषयाच्या स्वाधीन करितो, त्यास सद्वर्तन लागण्यास मार्ग नाही. व्यक्ति किंवा समाज एकवार विषयसुखाच्या स्वाधीन झाला ह्मणजे त्याची स्वतंत्रता, सुख, बल, शौर्य, धैर्य, हीं नष्ट झाल्याशिवाय रहाणार नाहीत. दुर्व्यसनाचा एकवार प्रसार झाला ह्मणजे ती गोष्ट लोकांच्या प्रचारांत पडून तिचा वाईटपणादेखील लोकांच्या मनांतून जातो. हल्लीं जसें मद्यपान साहजिक झालें तशी पूर्वीपासून इपकबाजी झाली आहे असें वाटते. एकवार शूद्रस्पर्श झालेले उदक पिणारासुद्धां ज्या जातींत पंक्तिबाह्य होतो त्या जातींत अनेक वर्षे शूद्री किंवाहुना यवनी यांशीं रत होणारा जातिबाह्य होत नाही, हें आश्चर्य आहे.

मनुष्यास दुर्व्यसन लागले असतां मनोनिग्रहानें तें सोडून दिलें तरच स्वहित होईल; त्याप्रमाणेंच देशाचें आहे. कांहीं वेळ देशांतील लोकांनीं मोठा निग्रह केल्याशिवाय मोठालीं कामें होत नाहीत. शंभर वर्षांपूर्वीं अमेरिकेंत इंग्लिशांचें राज्य होतें. त्यांनीं तेथें छापिल कागद सुरू केले त्यामुळे लोकांचें फार नुकसान होऊं लागलें, तेव्हां त्यांनीं सर्व व्यवहार पतीवर चालवून छापिल कागद मुळांच न घेण्याचा यत्न केला, त्यामुळे त्यांचा मोठा फायदा झाला. तसेंच तेथील लोकांस चिनी चहाचा मोठा नाद लागल्यामुळे लाखां रुपयांचा चहा खपू लागला; तेव्हां चहावर ज्वरदस्त कर बसून लोकांचा तोटा होऊं लागला. तेव्हां सर्वांनीं एकमत करून कांहीं दिवस चहा घेण्याचें सोडून दिलें; त्यामुळे

मोठा फायदा झाला. सांप्रत आपल्या देशाचें नुकसान अनेक प्रकारांनीं होत आहे, त्यांपैकीं कित्येक प्रकार निग्रहानें दूर करितां येतील. पण आह्मांमध्ये त्याचा गंधदेखील नाही.

आत्मसंयमनाचे प्रसंग प्रत्येकास वेगळाले आहेत. पण मन स्वाधीन ठेवून संसारांत आपल्या योग्यते-प्रमाणें वागण्याचा प्रसंग सर्वास आहे. भलत्याच गोष्टींत मनुष्य लोकांस भितात, त्यामुळें पुष्कळ अडचणी सोसाव्या लागतात. दुसरा करील तसें आपण करावें, असे लोक पुष्कळ आहेत. त्यामुळें वस्त्रपात्र इत्यादि-कांकरितां सामर्थ्यापेक्षां अधिक खर्च करून लोक पुष्कळ दुःखें भोगितात. जो तो आपल्यापेक्षां मोठ्यांकडे पाहतो. त्यामुळें भिकारी, श्रीमंत सर्वच दुःखी असतात. कित्येक तर आंगीं निग्रह नसल्यामुळें कोरड्या डौलाकरितां कर्ज काढून असतात त्यापेक्षां भिकारी होतात. त्यांस लग्नकार्यांत कमी खर्च करण्यास, साधा धोतरजोडा नेसण्यास, किंवा कमी किंमतीचें लुगडें घेण्यास लाज वाटते; पण सावकारांच्या तगाद्यांची लाज वाटत नाही!

खरा मनुष्य आहे त्यास आपणास लोक योग्यतेपेक्षां अधिक श्रीमंत मानूं लागले तर बरें वाटणार नाही. तो फुका डौल सांगून आपली शेखी मिरविणार नाही. त्यास लोकांनीं गरीब ह्मटलेलें पतकरेल, पण कर्ज काढून खर्च करणें पतकरणार नाही. खोटे बोलणारा मनुष्य खरी हकीकत एका प्रकारची असून आपल्या बोलण्यानें वेगळ्या प्रकारची भासवितो ह्मणून त्यास लुच्चा ह्मणतात.

तसाच भिकारी असून श्रीमंती दाखविणारा हा लुच्चा होय. ही कित्येकांस अत्युक्ति वाटेल, पण वस्तुतः असत्य भाषणापेक्षांही ही गोष्ट अधिक वाईट आहे. कारण खोटे बोलणाराची लबाडी बोलण्यांत असते, पण डौली मनुष्याची लबाडी करण्यांत असते. पैसा पुष्कळ मिळाल्याने मनुष्य श्रीमंत होतो असें नाहीं. राजासदेखील कर्ज असते. जो आपल्या उत्पन्नाच्या आटोक्यांत खर्च ठेवितो तोच खरा श्रीमंत होय. ऐश्वर्याची इच्छा धरणें वाईट नाहीं, पण ती प्रामाणिकपणानें उद्योग करून तृप्त करून घ्यावी. कर्ज वगैरे काढून लोकांस बुडवून श्रीमंती भोगणें यासारखा भिकारपणा कोणताच नाहीं. कित्येक असे वस्ताद आहेत कीं, कितीही कर्ज झालें तरी लोक कर्ज देत आहेत तोंपर्यंत ते आपणास गरीब समजत नाहींत. याप्रमाणें कित्येक श्रीमंतांचीं व जहागीरदारांचीं घराणीं जमीनदोस्त झालीं. मन स्वाधीन ठेवून आपल्या योग्यतेप्रमाणें जो राहिल त्याचाच संसार पुष्कळ दिवस व्यवस्थित चालेल.

भाग ७.

कर्तव्यकर्म.

अकृत्यं नैव कर्तव्यं प्राणत्यागेऽपि संस्थिते ॥

नच कृत्यं परित्याज्यं धर्म एष सनातनः ॥ १ ॥ मनुः

जगांतील प्रत्येक मनुष्यास कर्तव्यकर्म आहेच. उच्च नीच कोणत्याही स्थितींत मनुष्य असला तरी त्यास अवश्य केलें पाहिजे असें कांहीं तरी कृत्य असणारच. तें त्यानें केलेंच पाहिजे. तें त्याजकडून झालें नाहीं तर त्याच्या

आंगीं सद्वर्तन रहाणार नाहीं. उद्योग, प्रयत्न, दृढ-
निश्चय, यांशिवाय कर्तव्यकर्म करितां येणार नाहीं.

आयुष्याच्या अमुकच भागांत मनुष्यास कर्तव्यकर्म करावयाचें असतें असें नाहीं. जन्मभर तें त्याच्या पाठीमागें लागलेंच आहे. लहानपणीं आईबापांच्या आज्ञेत वागण्यापासून कर्तव्यकर्मास आरंभ होतो. पुढे स्त्रीपुरुष, पितापुत्र, गुरुशिष्य, स्वामिसेवक, इत्यादि संबंध मनुष्यास प्राप्त होऊन त्यांप्रमाणें आपलें कर्तव्य करावें लागतें. हे सर्व घरगुती संबंध झाले. यांशिवाय पुरुषांस स्त्रियांशीं, स्त्रियांस पुरुषांशीं, घरंदाजांस शेजा-
ऱ्यांशीं, राजास प्रजेशीं व प्रजेस राजाशीं, अधिकाऱ्यांस हाताखालच्या लोकांशीं व हाताखालच्यांस अधिका-
ऱ्यांशीं, वागण्याचे असे अनेक प्रसंग जगांत आहेत. त्या सर्व प्रसंगां योग्य रीतीनें वागलें तरच मनुष्याचें सद्वर्तन कायम राहिल.

परमेश्वरास भिऊन सदाचरणानें वागून परलोकास पात्र होणें हें मनुष्याचें सर्वांत मुख्य कर्तव्य होय. पर-
मेश्वरानें आपणास जन्मास घालून मनुष्यदेह दिला आहे, तो केवळ खाण्यापिण्याची मजा मारण्याकरितां नव्हे, तर आपणांस जीं साधनें प्राप्त झालीं आहेत त्यांच्या योगानें आपल्या जन्माचें सार्थक्य करण्या-
करितां होय. असें न केल्यास आपण मोठे दोषी होऊं.

कर्तव्यकर्माकडे लक्ष ठेऊन दृढ निश्चयानें तें करणें हेंच सद्वर्तनाचें खरें स्वरूप होय. असें करणें हीच मनुष्याची उत्तम स्थिति होय. असें न केलें तर मनु-
ष्याचा केव्हां नाश होईल याचा नेम नाहीं. कर्तव्यकर्म

करण्याचा दृढ निश्चय आंगीं असेल तर कशीही संकटे आली तरी मनुष्य भिणार नाही.

कर्तव्यकर्माकडे ज्याचें लक्ष आहे त्याच्या हातून कधीही अन्याय घडणार नाही. अन्याय न करणे हा मनुष्याचा चांगुलपणा होय. अमुक स्थितीत किंवा अमुक कामांत कर्तव्यकर्माकडे लक्ष पाहिजे असें नाही. तें सर्व स्थितीत सर्व कामांत सर्वकाळ असलें पाहिजे. कर्तव्यकर्माकडे लक्ष ठेवून सदसद्विचार करून वागलें असतां मनुष्याच्या हातून दुर्वर्तन होणार नाही. आंगीं मोठी विद्वत्ता किंवा बुद्धिमत्ता असून कर्तव्यकर्माकडे लक्ष व सदसद्विचार या दोन गोष्टी नसतील तर त्यांपासून हित न होतां उलटा तोटा होण्याचा संभव आहे. सदसद्विचाराच्या योगानें चांगलें वाईट कृत्य करून कर्तव्य करण्याच्या निश्चयानें तें करण्यास धैर्य येतें. सदसद्विचार हा मनाचा शास्ता आहे. तोच सत्कर्म, सुविचार, सद्भाव, सदाचरण, यांकडे मनुष्याची प्रवृत्ति करितो. त्याशिवाय सद्वर्तनाचा मार्ग सांपडणार नाही.

सदसद्विचाराच्या योगानें मनुष्यास चांगलें वाईट कळलें तरी सत्कर्माकडेच लक्ष ठेवणें हें मनुष्याचे इच्छेवर आहे. सत्कर्मच करावयाचें अशी इच्छा असल्याशिवाय तें आपोआप घडावयाचें नाही. अशी इच्छा दृढ नसल्यामुळें विद्वानांच्या हातून दुष्कृत्यें घडलीं आणि तीं असल्यामुळें यःकश्चित् हलक्या कुळांत उत्पन्न झालेले मनुष्य उदयास येऊन महत्व पावले. कर्तव्यकर्माकडे लक्ष ठेवून कृत्य करून त्यांत यश न आलें

तरी अंतःकरणांत समाधान असतें. आपल्या स्वाधीन होते तितकें आपण केलें असें मनांत येऊन मनाची तळमळ होत नाही.

ज्या थोर मनुष्यांचें कर्तव्यकर्माकडे लक्ष असतें, ते ऐश्वर्यादिकांची किंबहुना आपल्या जीवाची देखील पर्वा करीत नाहींत. रामशास्त्री बावांनीं राघोवादादास देहान्त प्रायश्चित्त सांगितलें तेव्हां माझा राजाश्रय जाईल, मला दारिद्र्य येईल, वगैरे गोष्टी मनांत आणिल्या नाहींत. संसार हें एक प्रकारचें युद्ध आहे. त्यांत जयपराजय नेहमी आहेतच. पराजयाची वेळ आली तरी न भितां रणांगणीं जे पडतात ते शत्रूचा पराभव करून जय मिळविणाऱ्यांपेक्षां कमी शूर असतात असें नाहीं. तसेंच संसारांत कोणत्याही कृत्यांत जय किंवा पराजय झाला तरी धैर्यानें आपलें कर्तव्य करील तोच शूर होय. ईश्वरानें आपणस जें थोडेंबहुत आंगवळ किंवा बुद्धिवळ दिलें आहे त्याचा मुळींच उपयोग न करणें किंवा अपव्यय करणें हें पाप होय.

बुद्धीचें चांचल्य व मनाचा अनिश्चय यांच्या योगानें कर्तव्यकर्म करण्यास मोठा अडथळा येतो. एकीकडे अमुक गोष्ट चांगली ती करावी आणि अमुक गोष्ट वाईट ती करूं नये असें मनास कळत असतें, पण आळस, स्वहित, उपभोगेच्छा, कामक्रोधादि षड्विपु, यांच्या योगानें अनेक चांगल्या कृत्यांकडे प्रवृत्ति न होतां मनुष्य तसाच लोंबत रहातो. कांहीं वेळानें तरी निश्चय झाला तर बरा, नाही तर एकवार आळसादिकांचा पुरा अंमल बसला कीं मनुष्याच्या हातून नांव घेण्यासारखें कांहींच होणार नाही. याकरितां सद्वर्तन आंगीं विवावें अशी

ज्यास इच्छा असेल त्यानें कामक्रोधादि रिपूंचा पराजय करून सत्कर्माविषयीं उद्युक्त असण्याची संवय लाविली पाहिजे. सत्कर्माची संवय, दुष्कर्माचा त्याग, इंद्रियांचा जय, स्वाभाविक स्वहितप्रवृत्तीचा निग्रह, या गोष्टी प्राप्त करून घेण्यास पुष्कळ श्रम केले पाहिजेत. परंतु कर्तव्यकर्माकडे लक्ष ठेवून त्यांची संवय लागल्यावर त्या सोप्या वाटू लागतात. ज्यानें मनोनिग्रहाच्या योगाने आपणास सद्गुणांची संवय लाविली आहे तोच खरा शूर होय. मनास अनावर सोडून जो इंद्रियांच्या स्वाधीन झाला आहे, त्यासारखा पापी कोणी नाही.

मनाचा दृढनिश्चय कायम ठेवणे हें मनुष्याच्या इच्छेवर आहे. हें त्यास दुसऱ्याच्या मदतीनें प्राप्त व्हावयाचें नाही. सत्याचा स्वीकार व असत्याचा तिरस्कार, परोपकाराची आवड व परदुःखाची नावड, हे गुण ज्याचे त्यानें यत्नाने वाढविले पाहिजेत. निष्पाप व संतुष्ट असणे किंवा पापी व कष्टी असणे हें मनुष्याच्या स्वाधीन आहे. याकरितांच व्यासांनीं 'आत्मैवह्यात्मनोबंधुरात्मैवरिपुरात्मनः' असें ह्मटले आहे. अमुक स्थितींत आपण रहावे हें मनुष्याच्या स्वाधीन नाही, पण जी स्थिति प्राप्त होईल तिच्या मानाने चांगले वागणे हें त्याच्या स्वाधीन आहे. तसेंच अमुक स्थितींत सुख आहे व अमुक स्थितींत दुःख आहे असेंही म्हणतां येत नाही. ऐश्वर्य सर्वास आवडते, पण मोठमोठे गर्भश्रीमंत व राजे देखील ऐश्वर्यसंपन्न असून सुखी नसल्याची व गरीब लोक आमच्या पेक्षां किती सुखी आहेत ! असे त्यांनीं वारंवार उद्गार काढल्याची उदाहरणे पुष्कळ आहेत. तसेंच अगदीं गरीबींत असून

प्राप्त झालेल्यांत संतोषाने राहून काळ घालविणारेही पुष्कळ आहेत.

मनुष्य केवढाही बलाढ्य असला तरी कर्तव्यकर्म करण्याकडे त्याचे लक्ष असले तरच त्याच्या हातून महत्कृत्ये होतील. शिवाजीवर अनेक महासंकटे गुदरली तरी त्यास जे एकदां वाटले होते कीं, यवनांचा पराभव करून गोव्राह्मणांचा प्रतिपाळ करणे हे आपले कर्तव्य आहे; ते करण्याकरितां त्याने कोणत्याही संकटास जुमानिले नाही.

कर्तव्यकर्माकडे लक्ष असणे जसे प्रत्येक मनुष्याच्या हितास कारण आहे तसेच देशहितासहि कारण आहे. ज्या देशांत आपले कर्तव्य करणारे पुरुष पुष्कळ असतात त्याच देशाची भरभराट होते. त्याचे वर्चस्व कायम रहाते. नुसते स्वदेशाभिमानावर निबंध लिहून किंवा व्याख्याने देऊन लोक आपापल्या सामर्थ्याप्रमाणे देशहिताच्या संबंधाने आपले कर्तव्य करणार नाहीत तर त्यापासून कांहीं उपयोग नाही. मनापासून देशहिताकरितां झटणारे पुरुष देशांत असल्यामुळेच प्राचीन काळीं एवढ्या थोरल्या अवाढव्य इराणी सैन्याचे ग्रीक लोकांनी कांहीं चालू दिले नाही. हानिवल याने रोमन लोकांस बहुत वर्षे जर्जर केले परंतु शेवटीं त्या देशाभिमानी लोकांनी त्याचा पराजय केला. ग्रीस देशाच्या इतिहासांत फोशिअन नांवाचा मनुष्य प्रसिद्ध आहे. कर्तव्यकर्माकडे लक्ष देण्याविषयी त्याचे उदाहरण घेण्यासारखे आहे. याच्या वेळेस ग्रीस देशास पडती कळाच आली होती. शिकंदरबादशाहाचे ग्रीकलोकांशी युद्ध चालले असतां फो-

शिअन हा त्यांचा सेनापति होता. त्याचा पराक्रम पाहून शिकंदरास आश्चर्य वाटलें, तेव्हां त्याने त्यास निरोप पाठविला कीं, 'जर तुम्ही आमच्या पक्षास मिळालां तर तुम्हांस अमुक प्रांताचें राज्य देईन'. एवढी थोरली लालूच पुढें असतांही फोशिअन आपल्या कर्तव्यास विसरला नाही. त्यानें असा निरोप पाठविला कीं, 'शिकंदराची मजवर मेहरबानी झाली असेल तर त्यास सांगा कीं, आपलें राज्य आपल्याजवळ ठेवा, माझी अब्रू एवढी मजजवळ ठेवा ह्मणजे झालें !'

शाहूराजाच्या वेळेस कित्येक मराठ्यांच्या सरदारांस निजामुल्मुक वगैरे मुसलमानांनीं फितविण्याचा यत्न केला, त्यांपैकीं एकदोन निमकहराम सरदार फितूरही झाले. पण बाजीरायासारखे जे खरे देशाभिमानी होते त्यांचा निश्चय होता कीं, आपणास जर महत्व प्राप्त होणें असेल तर तें आपलें कर्तव्य स्मरून यजमानाची चाकरी करूनच मिळेल. पुढें राज्यनाशक बाजीरावाच्या वेळेस स्वतः यजमानांनीं भिऊन पोवारा केला तरी बापू गोखला हा शूर सरदार आपल्या कर्तव्यास विसरला नाही. त्यास वाटलें कीं, आपण ब्राह्मण असून शिपाईबाणा पतकरला आहे, तर आपल्या धंद्यास बट्टा येण्यासारखी गोष्ट जीव गेला तरी आपल्या हातून होऊं देऊं नये, रणांगणीं मरणें हेंच आपलें कर्तव्य आहे. ज्या देशांत कर्तव्यकर्माकडे लक्ष देणारे पुरुष पुष्कळ नाहींत, तो देश धनाढ्य, सुपीक, विद्याचारसंपन्न, असला तरी त्याची दुर्दशा झाल्याशिवाय रहात नाही ही गोष्ट इतिहास वाचला असतां सहज कळण्यासारखी आहे.

कर्तव्यकर्माकडे ज्याचें लक्ष आहे त्याच्या आंगी सत्य, सचोटी, वगैरे गुण आपोआप येतात. त्यास खोटेपणानें वागण्याचा प्रसंगच येत नाही. तो जें मनांत असेल तेंच बोलेल, बोलेल तेंच करील, व करील तें योग्य रीतीनें आणि योग्य वेळींच करील. सत्याच्या योगानें जगांतील सर्व व्यवहार चालतात. सत्याशिवाय लोकसमुदाय जमणारच नाही. याकरितां, मनूनें ह्मटलें आहे;—

वाच्यर्था नियताः सर्वे वाङ्मूला वाग्विनिःसृताः ॥
तांतु यस्तेनयेद्वाचं स सर्वस्तेयकृन्नरः ॥ १ ॥

सर्व दुर्गुणांमध्ये असत्यासारखा फार वाईट दुर्गुण कोणताच नाही. त्यापासून दुसरे बहुत दुर्गुण उत्पन्न होतात. पुष्कळ लोकांस लबाड बोलण्याचें प्रथमतः इतकें भयंकर स्वरूप वाटत नाही; ह्मणून ते आपल्या बायकामुलांशीं लहानसहान लबाड्या बोलण्यास भीत नाहीत. परंतु त्यापासून असें होतें कीं, त्यांच्या मनांतून लबाडीचें भय जाऊन तीं पुढें त्यांस फसवूं लागतात. कित्येक असे लबाड असतात कीं, लबाडी बोलावयाची असली ह्मणजे ते द्वचर्ची भाषण करितात; यामुळें त्यांस तोंडावर कोणी लबाड ह्मटलें नाही तरी लोकांस त्यांची लबाडी कळल्याशिवाय रहात नाही. द्वचर्ची भाषण करणें हें कित्येकांस मोठें चातुर्य वाटतें, पण नुसत्या लबाडीपेक्षांही तें वाईट आहे.

* सर्व व्यवहार उत्पन्न होण्यास कारण वाणी आहे. वाणीच्या योगाने सर्व व्यवहार चालतात. अशा वाणोला जो चोरितो (खोटें बोलतो) तो सर्व वस्तु चोरणारा होय.

केवल बोलण्यांतच असत्य असतें असें नाही. सत्य सांगणें हें आपलें कर्तव्य आहे, अशा वेळेस उगाच वसणें हेंही असत्यच आहे. तसेंच आपलें मत प्रतिकूळ असतां अनुकूळ असल्याप्रमाणें चेहऱ्यावरून दाखविणें हेंही असत्यच आहे. सत्यशील मनुष्य नम्र असतो. तो आंगीं असलेल्या गुणांचा गर्व वहात नाही. पण लबाड मनुष्य उद्धट असतो. जे गुण आपल्या आंगीं नाहीत त्यांचासुद्धां त्यास गर्व असतो. मनुष्य एकवार लबाड, बोलला कीं ती लबाडी त्यास झांकण्याकरितां अनेक वेळा खोटें बोलावें लागतें. एकवार असत्याचा प्रवेश मनुष्याच्या अंतःकरणांत झाला ह्मणजे त्याच्या हातून आपलें कर्तव्य व्हावयाचें नाही. याकरितां ज्यास आपलें कर्तव्य करावयाचें असेल त्यानें सत्याची संगति सोडूं नये.

भाग ८.

सभ्यपणा—सुस्वभाव.

वयसः कर्मणोर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य ॥

वेषवाग्बुद्धिसारूप्यमाचरन् विचरेदिह ॥१॥ मनुः

‘शीलं परं भूषणम्’ भर्तृहरिः

सभ्यपणा हा मनुष्याच्या बाह्यगुणांपैकीं एक अलंकार होय. कोणतेंही कृत्य सभ्यपणानें केलें असतां तें अधिक शोभतें. सभ्य मनुष्याची संगति लोकांस प्रिय व सुखावह होते. कित्येकांस सभ्यपणाचें मोठें महत्त्व वाटत नाही; पण सदाचरण देखील सभ्यपणानें युक्त नसेल तर तें शोभत नाही. सभ्यपणानें बहुशः

मनुष्याची परीक्षा जगांत होते, व त्यामुळे लोकांतही मनुष्याचे वजन वाढते. दुसरे मोठे गुण आंगी असून हा नसेल तर ते दिसण्याचा प्रसंग येण्यास अडचण पडते. सभ्यपणामुळे मनुष्याचे पुष्कळ हित होते. इतर गुण असून केवळ सभ्यपणा नसल्यामुळे पुष्कळांचे नुकसान झाले आहे. बोलण्याचालण्याच्या रितीभातीवरून जो प्रथम दुसऱ्याच्या मनांत ग्रह उत्पन्न होतो तो जात नाही. सभ्यपणा आंगी असल्यास हा ग्रह चांगला होतो. मनुष्याचे आंगी दांडगेपणा असला ह्मणजे त्याने कोणाचे नुकसान केले नाही तरी लोकांस त्याचा त्रास येतो. सभ्य मनुष्यापासून कांहीं लाभ नसला तरी तो लोकांत आवडतो. त्रासिक व दांडगा मनुष्य मनाचा कोमळ असला तरी लोकांस त्याचा तिड्कारा येतो.

सभ्यपणा ही एक सदाचरणाची खूण आहे. त्यावरून मनुष्याचे विचार, स्वभाव, संगती, आवड, यांचे बरेच ज्ञान होते. लुच्चेगिरीने मुद्दाम खोटा सभ्यपणा धरितात तो वेगळा. परंतु सुशिक्षणाच्या योगाने वाढलेला स्वाभाविक सभ्यपणा हे मनुष्याच्या योग्यतेचे चिन्ह होय. सुशिक्षितपणाशिवाय खरा सभ्यपणा येत नाही. याकरितां मोठी बुद्धिमत्ता किंवा विद्वत्ता असली तरी सुशिक्षितपणाशिवाय खरी योग्यता येत नाही. सभ्यपणाचे योगाने मनुष्याचे गुण दुसऱ्याचे मनांत तेव्हांच शिरतात. याकरितां सभ्यपणा हा शहाणपणाचा एक भाग आहे असे ह्मणण्यास हरकत नाही. मनाचा सभ्यपणा नसून केवळ बाह्य बसण्याउठण्याची व वस्त्रपात्रांची ठाकठिकी करून सभ्यपणाचे सोंग आणणे व्यर्थ

आहे. मनाच्या कोमलपणाशिवाय शरीराचा चांगुलपणा हा ज्यास सुगंध नाही अशा फुलासारखा होय. खरा सभ्यपणा प्रामाणिकपणाशिवाय येत नाही. प्रामाणिकपणाशिवाय नुसता सभ्यपणा हा मुलाम्यासारखा आहे. त्यास खऱ्या सोन्याची शोभा यावयाची नाही, व तो झिजल्याशिवाय रहाणार नाही. खरा सभ्यपणा दयेपासून दूर रहात नाही. दुसऱ्याचें अंतःकरण तिलप्राय न दुःखविणें हेंच सभ्यपणाचें मूळ होय. आपण लोकांशीं सभ्यपणाची वागणूक केल्याशिवाय लोकही आपणाशीं सभ्यपणानें वागणार नाहीत.

छिचोर मनुष्यास लोकांशीं वांकडें पडलें तरी हरकत नाही, पण त्याच्यानें छिचोरपणा केल्याशिवाय रहावत नाही. एका क्षणाच्या गमतीकरितां स्नेह्यांशीं देखील वांकडें पाडून घेणें हा केवढा मूर्खपणा आहे ? सभ्य मनुष्य आपल्या खऱ्या मोठेपणाचाही डौल मिरवीत नाही पण छिचोर मनुष्य सर्व गोष्टींत आपलीच बढाई मिरवितो. सभ्य मनुष्य तोंडानें बोलल्याशिवाय चांगली गोष्ट करून दाखवितो, पण छिचोर मनुष्य कांहीं न करितां अनेक प्रकारची बडबडमात्र करितो. दांडगा मनुष्य दुष्ट असतो असें नाही, पण त्यास असें वाटतें कीं, आपण मात्र यथेच्छ वागावें; आपणापासून त्रास झाला तरी लोकांनीं सोसून घ्यावा; आपणास मात्र लोकांनीं कांहीं करूं नये. लोकांच्या दांडगेपणाचा आपणास जसा त्रास येतो तसाच आपल्या दांडगेपणाचा लोकांस येत असेल, असें त्याच्या स्वप्नांही नसतें. त्याच्यानें आपल्या मनास मुळींच आवर घालवत नाही. ज्याचें

मन अनावर आहे त्याच्याशी वागणे मोठे कठिण आहे. अशा मनुष्याच्या संगतीपासून कोणासही सुख होणार नाही इतकेच नव्हे, उलटा त्याचा त्रास येऊन तो जवळ नसावा असे वाटेल. मन स्वाधीन नसल्यामुळे आंगी इतर गुण असून त्यांपासून मनुष्यचा नफा होत नाही, परंतु मन स्वाधीन असल्याने साधारण गुणांच्या योगानेही मोठे हित होते. बुद्धि, विद्या इत्यादि गुणांचा जगांत मनुष्यास मोठा उपयोग होतो; परंतु स्वभाव चांगला असल्याशिवाय त्यास सुख प्राप्त व्हावयाचे नाही.

केवळ दांडगेपणाने बोलल्यानेच दुसऱ्यास त्रास होतो असे नाही. वाईट पोषाक करणे, घाणेरडेपणाने वागणे, यांपासूनही लोकांस त्रास होतो. सभ्यपणा हे कुलीनपणाचे लक्षण आहे. हे गरीब व श्रीमंत या उभयतांसाठी हितावह आहे. सभ्य श्रीमंताची श्रीमंतांत प्रतिष्ठा होईल तशी सभ्य मजुराची मजुरांत प्रतिष्ठा होईल. सभ्यपणा धरण्यास खर्च लागत नाही. सभ्यपणाची मुख्य शाळा घर होय. आईबापांनी सभ्यपणाने वागून लहानपणापासून मुलांस सभ्यपणाची संवय लाविली पाहिजे. असे आहे तरी पूर्ण सभ्यपणा केवळ गृहशिक्षेने यावयाचा नाही. तो मनुष्याने शहाण्या लोकांत वागूनच शिकला पाहिजे.

सुस्वभाव हे ऐहिक सुखाचे मोठे साधन आहे. बुद्धिमत्ता असून स्वभाव चांगला नसला तर सुख व्हावयाचे नाही. सुख होण्यास दया, शांति, क्षमा, परोपकार हे गुण मनुष्याचे आंगी अवश्य पाहिजेत. शक्तीप्रमाणे

नेहमीं थोडाबहुत परोपकार करून दुसऱ्याच्या सुखाचा यत्न करणें हाच स्वसुखाचा उत्तम मार्ग होय.

जगांत कित्येक असे उत्तम मनुष्य असतात कीं, ते स्वभावतःच दुसऱ्याच्या हितास झटणारे असतात. कोणी पीडा दिली तरी ते त्याचें वाईट चिंतीत नाहींत. त्यांस दुःख झालें तरी ते अंतःकरणांतील समाधान नाहींसें होऊं देत नाहींत. या त्यांच्या समाधानवृत्तीमुळे ते सर्वास प्रिय होतात. या उत्तम स्वभावामुळे दुःखाच्या वेळींही ते धीर व उत्साह धरून आपलें हित करून घेतात.

मनुष्याचा स्वभाव जन्मतः उत्पन्न होतो हें खरें, तथापि तो उल्हासी ठेवणें किंवा न ठेवणें हें त्याच्या स्वाधीन आहे. सुखदुःखें हीं सर्वास आहेतच. परंतु जो संसाराचें खरें स्वरूप ओळखून सदाचरणानें वागतो तो आनंदी असतो. पण ज्यास जगाचें खरें स्वरूप कळत नाहीं, तो सुखदुःखाविषयीं अनेक विचार मनांत आणून ते सफल न झाल्यामुळे उद्विग्न रहातो. गुणग्राही मनुष्य असतो तो दोषांकडे लक्ष न देतां गुणांचेंच ग्रहण करितो. परंतु दोषदृष्टि असतो त्यास जिकडे तिकडे सर्व गोष्टींत दोषच दिसतात. ही दोष पहाण्याची संवय एकवार लागली ह्मणजे कोणत्याच गोष्टीपासून समाधान वाटत नाहीं.

परोपकारासारखें सुखाचें साधन जगांत कोणतेंच नाहीं. परोपकार ह्मणजे नेहमीं दुसऱ्यास कांहीं तरी दिल्यानेंच होतो असें नाहीं. परोपकाराचें मुख्य बीज मनाचें औदार्य होय. पुष्कळ पैसा खर्चणारा मनाचा

कृपण असेल व एकादा अगदीं गरीब असूनही उदार असेल. पैसा खर्चणें हें द्रव्याच्या अनुकूलतेवर अवलंबून आहे. परंतु औदार्य हा मनोधर्म आहे; यापासूनच मनुष्याची योग्यता वाढते. चांगलें वाईट, खरें खोटे, न्याय अन्याय, इत्यादि कांहीं झालें तरी निमूटपणें ऐकून घेणें हा चांगला स्वभाव नव्हे. जो स्वभावतः खरा चांगला असतो त्यास चांगल्याची आवड आणि वाईटाचा तिटकारा स्वाभाविक असतो. तो लोकांवैषयीं उदासीन न रहातां सर्वकाळ कोणाचें कांहीं तरी बरें करण्यास झटतो. तो तात्कालिक सुख किंवा कीर्ति यांकडे लक्ष न देतां इहपरलोकीं परिणामीं सुखकारक होईल असें आचरण करितो. ज्याची सर्वकाळ केवळ स्वसुखाकडेच दृष्टि असते त्याच्या आंगीं दया, भक्ति, इत्यादि गुण उत्पन्न व्हावयाचे नाहींत. दिवसभर त्याचें कांहीं तरी विघडलेलेंच असतें; त्यामुळें त्याची कुरकूर कधीं संपत नाहीं; आणि सुखाचें मूळ जो संतोष तो त्याच्या मनांत रहात नाहीं.

संसारांत चांगलें वागत असतांही लहानसहान अडचणी यावयाच्याच. कधीं कोणतेंही संकट यावयाचें नाहीं असें तर होणेंच नाहीं. याकरितां धैर्य धरून संतुष्ट राहून अडचणी दूर करण्याची संवय केली पाहिजे. असंतोषी मनुष्य आलेल्या संकटानेंच दुःखी असतो असें नाहीं, तो नानाप्रकारच्या पुढें येण्यासारख्या अडचणी मनांत आणून उगाच काळजी करित बसतो. पुढें कोणत्या अडचणी येतील तें मनांत आणून त्या निवारणार्थ उद्योग करणें ठीक आहे. पण तसें न करितां नाना-

प्रकारच्या व्यर्थ चिंता करून अस्वस्थ होण्यापासून कांहीं उपयोग न होतां मोठा तोटा आहे. कारण अशा मनुष्यास कधींच सुख व्हावयाचें नाहीं. नुसती पुढील काळजी करून ती दूर होते असें नाहीं. तिजपासून उद्योगांत व्यत्यय मात्र येतो. चित्त संतुष्ट असल्यानें मनुष्य स्वस्थ राहून उद्योग करितो त्यामुळे त्याचीं संकटे आपोआप नाहींतशीं होतात. पुष्कळ वेळ कार्यघात झाल्यामुळे निराश होऊन यत्न सोडण्यापासून कार्यसिद्धीचा मुळींच संभव नाहीं, परंतु आशा न सोडतां प्रयत्न चालू ठेविला तर कधीं तरी फलप्राप्ति होण्याचा संभव आहे. याकरितांच मनूनें सांगितलें आहे:—

*नात्मानमवमन्येत पूर्वाभिरसमृद्धिभिः ॥

आमृत्योः श्रियमन्विच्छेन्नैनां मन्येत दुर्लभाम् १

मनुष्याच्या मनोधर्मांत आशेसारखा दुसरा चालक धर्म कोणताच नाहीं. आशेपासून कार्यसिद्धीपर्यंत जें सुख आहे तें पुढें नाहीं. जगांत एकदम विजयी झालेल्या पुरुषांपेक्षां पुष्कळ वेळ पराजित झालेल्या मनुष्यांकडूनच महत्कृत्ये झालीं आहेत. कशाचीही आशा नसेल तर मनुष्याचें जीवन दुःखमय होईल.

कित्येकांस अशी खोड असते कीं, कोणी कांहीं बोललें तरी त्याचें खंडन करावयाचें. ही खोड फार वाईट होय. कित्येक वेळा असें होतें कीं, मनुष्य आज ज्या गोष्टीचें मंडन करितो तिचेंच उद्यां खंडन करूं लागतो.

* पूर्वी फलप्राप्ति झाली नाहीं, म्हणून आपण दुर्भाग्य असें समजूं नये. मरणापर्यंत संपत्ति मिळविण्याचा उद्योग करावा; ती दुर्लभ आहे असें मानूं नये.

कोणीं कांहीं ह्मटलें तरी त्याच्याउलटें बोलणें जसें वाईट तसेंच कांहीं ह्मटलें असतां होय ह्मणणेंही वाईट आहे. ह्या दोहींच्याही योगानें आपल्या मनाची किंमत नाहींशी होते. सभ्यपणाची खरी रीत ह्मटली ह्मणजे आपलें मत असेल तें नम्रपणानें सांगणें ही होय. दांडगेपणा जसा वाईट आहे तसाच भित्रेपणाही वाईट आहे. प्रसंग आला असतां खऱ्या गोष्टीस न भिणें, हाच खरा सभ्यपणा होय.

भाग ९.

ग्रंथावलोकन.

यथा यथा हि पुरुषः शास्त्रं समधिगच्छति ॥

तथा तथा विजानाति विज्ञानं चास्य रोचते ॥ १ ॥-मनुः

सद्द्वर्तन आंगीं ठसण्यास जशी सुसंगतीची आवश्यकता आहे, तशी ग्रंथावलोकनाची आहे. उत्तम ग्रंथ हा उत्तम मित्र होय. तो सर्वदा सारखा उपयोगी पडतो. संपत्तींत किंवा विपत्तींत त्यापासून सारखें सुख व समाधान प्राप्त होतें. एक उत्तम मित्र असला ह्मणजे त्याच्या योगानें दुसऱ्या पुष्कळांशीं स्नेह होतो; त्याप्रमाणें ग्रंथावलोकनाच्या योगानें विद्वानांशीं परिचय होऊन आपला ज्ञानसंचय वाढतो.

उत्तम ग्रंथकारांनीं जगांतील लोकांवर मोठा उपकार केला आहे. व्यास, वाल्मिकि, कालिदास, इत्यादिकांच्या ग्रंथांपासून असंख्य मनुष्यांच्या अंतःकरणवृत्ति प्रफुल्लित झाल्या आहेत. रामायण वाचून रामासारखें वागल्यानें केवढी कीर्ति होते, रावणासारखें वाग-

ल्यानें केवढी हानि होते, हें मनांत येऊन लाखों मनुष्य दुर्मार्गापासून निवृत्त होऊन सुमार्गाकडे वळले असतील. दुष्टांनीं कितीही छळ केला व ते कितीही बलाढ्य असले तरी सदाचरण सोडलें नाहीं तर ईश्वर अनुकूल होऊन सर्व संकटांतून पार करील; हें महाभारत वाचल्यानें कळून येतें. तारुण्यांत पुस्तकें वाचून मनास जो संस्कार प्राप्त होतो तो तसाच रहातो. उत्तम ग्रंथ हे ज्ञानवाराचे जयस्तंभ होत. मोठाल्या इमारती नाहींतशा झाल्या तरी हे कायम रहातात. ते दुराग्रह व अज्ञान यांचा पराजय करून मनुष्यांचें सुख वाढविण्याविषयीं आपणास उत्तेजन देतात. उत्तम ग्रंथ हीं सुविचाराचीं भांडारें होत. त्यांतील रत्नें आपणास पाहिजे तेव्हां उपयोगीं पडतात. त्यांची ज्यांस पारख आहे, त्यांस समाधानाची उणीव पडणार नाहीं.

उत्तम ग्रंथ हे आपले अजरामर गुरु होत. ते आपणास जन्मभर पढवीत असतात. त्यांच्या आज्ञेत राहिल्यास आपलें हित झाल्याशिवाय रहाणार नाहीं. त्यांच्या योगानें आपणास पाहिजे त्या मोठ्या मंडळींतलें किंवा पाहिजे त्या काळचें सुखदुःख अनुभवितां येतें. सभापर्व वाचूं लागलें ह्मणजे द्रौपदीची दुर्दशा आपणापुढेंच होत आहे काय, असें मनांत येऊन डोळ्यांतून ढळढळां अश्रुधारा वाहूं लागतात; व कर्णपर्व वाचतांना भीमानें दुःशासनाचें हृदय फाडिलें हें पाहून शत्रूस शसन झाल्यामुळे आपणास समाधान वाटतें. अयोध्याकांड वाचूं लागलें ह्मणजे मंथरेनें लाविलेली कलागत, कैकेयीचा हट्ट, दशरथाचें सत्य व शोक, रामाची

पितृभक्ति व भरताचें भ्रातृप्रेम, यांच्या योगानें वाचक
मी अयोध्येत रहाणाऱ्यांपैकींच आहे असें समजून
त्यास रामाच्या वनवासाचें दुःख होऊन तो ढळढळां
रडूं लागतो. ग्रंथांच्या योगानेंच प्राचीनकाळचे दुष्यंत,
भरत, नल, दिलीप, रघु, इत्यादि राजे अमर झाले आहेत.

व्यास, वाल्मिकि, गौतम, जैमिनि, पाणिनि, इत्यादि
ग्रंथकार आपल्या ग्रंथांच्या योगानें अमरत्व पावले.
त्यांचें नांव जगांतून नाहीसें होण्याचें भय नाही. भार-
तरामायणांतील कथा निघाली कीं व्यासवाल्मिकांचें
स्मरण झालेंच. तत्वविचार करूं लागलें कीं न्याय-
मीमांसा यांचा प्रसंग येऊन गौतम व जैमिनी यांची
आठवण होतेच. पाणिनीविषयीं तर असें वाटतें कीं,
तो आपली अष्टाध्यायी भरतखंडांत आज हजारों वर्षे
पढवून आतां यूरोपखंडांतील जर्मनी वगैरे देशांत
'वृद्धिरादैच्' इत्यादि सूत्रांचा पाठ सांगत आहे! कालि-
दासानें तर शकुंतला नाटकाच्या योगानें यूरोपांतील
गोएथसारख्या महा पंडितास नाचावयास लाविलें !

सद्दुर्तनाच्या संबंदानें पाहिलें तर थोर पुरुषांचीं चरित्रें
वाचण्यापासून मनुष्यास मोठा लाभ आहे. पूर्वीं होऊन
गेलेल्या मनुष्यांचें वर्तन, त्यांचीं कृत्यें, त्यांजवर आले-
लीं संकटे, त्यांनीं भोगिलेलीं दुःखें, हीं लक्षपूर्वक वाच-
ल्यापासून मनुष्याचें हित झाल्याशिवाय रहाणारच नाही.

चरित्रें वाचण्याची आवड थोडीबहुत पूर्वींपासून सर्व
देशांत आहे. ती लिहिण्याची चाल मात्र प्रत्येक ठिका-
णीं वेगळाली आहे. नाटकें, कादंबऱ्या, हीं एका प्रकारचीं
चरित्रेंच होत. मनुष्यांनीं यांतील चांगल्या पात्रांचें अ-

नुकरण करावें ह्यणूनच हीं लिहिलेलीं असतात. पण त्यांत कल्पित भाग पुष्कळ असल्यामुळे विविक्षित कार्य होत नाहीं. यापेक्षां खऱ्या चरित्रांपासून पुष्कळ नफा आहे. आपल्या मराठी भाषेंत जुना लिखितचरित्रसंग्रह विशेष नाहीं. आलीकडे शिवाजी, बाजीराव, वगैरे कित्येक पुरुषांचीं चरित्रें प्रसिद्ध झालीं आहेत. उत्तरोत्तर अनुकरणीय अशीं चरित्रें वाढविणें हें देशहितेच्छुंच्या अनेक कर्तव्यांपैकीं एक आहे. तें कालेंकरून घडून येईल. चरित्रांत मनुष्याच्या सर्व मोठ्याच गोष्टी लिहिल्या पाहिजेत असें नाहीं, किंवा मोठाल्या राजांचीं मात्र चरित्रें हितावह आहेत असें नाहीं. डाक्टर जान्सन् यानें असें ह्मटलें आहे कीं, कोणताही मनुष्य असला तरी त्याच्या चरित्रापासून कांहीं तरी लाभ होईल. त्याचा अनुभव, त्याचीं दुःखें, त्यावर आलेलीं संकटें, त्याचे जय व पराजय, यांपासून कांहीं तरी कळल्याशिवाय रहाणार नाहीं. एका पंडितानें असें ह्मटलें आहे कीं, चरित्रांत केवळ चांगल्याच गोष्टी लिहूं लागलें तर त्यापासून कांहीं उपयोग होणार नाहीं. साधारण मनुष्याची अशी गोष्ट आहे, तर मग जगाच्या इतिहासांतील नायक अशा मोठ्या पुरुषांच्या चरित्रापासून केवढा उपयोग आहे! चरित्रापासून मुख्य शिक्षण मिळतें तें हें कीं, मनुष्यास उद्योगाच्या योगानें केवढालीं कामें करितां येतील हें कळून त्यापासून धैर्य व उत्तेजन हीं प्राप्त होतात. फलप्राप्तीची निराशा होत नाहीं. प्रत्येक मनुष्यास दुसऱ्याच्या चरित्रापासून कांहीं तरी शिकतां येईल. चांगलें कृत्य हलक्या मनुष्याकडून घडलें असलें

तरी त्यापासून आनंद होतो. नारायणरावपेशव्याच्या मरणाच्या वेळेस रामशास्त्रीबावांनी राघोबादादास जें खरमरीत उत्तर दिलें त्याचा चमत्कार वाटतो; तसाच त्याच्या हुज्यानें यजमानास वांचविण्याकरितां त्याच्या आंगावर पडून जीव दिला त्याचाही चमत्कार वाटतो.

चरित्रासारखाच इतिहासाच्या वाचनापासून मनुष्यास मोठा लाभ आहे. इतिहास म्हणजे चरित्रसंग्रहच होय असें म्हणण्यास हरकत नाही. कारण त्यांत मनुष्याचीं कृत्ये आणि त्यांपासून देशांवर व राष्ट्रांवर घडलेले परिणाम यांचेंच वर्णन असतें. चरित्रें वाचल्यापासून संसारांत अनेक भिन्न भिन्न प्रसंगीं कसें वागावे हें कळतें. तसेंच इतिहासाच्या वाचनानें राज्यकारभारांत परचक्रादि विकट प्रसंगीं कसें वागावे याची माहिती होते. ज्यांनीं आपल्या पराक्रमानें संकटप्रसंगीं आपल्या देशाचें रक्षण केलें, ते जसे काय इतिहासद्वारा लोकांस राजनीतीचें शिक्षणच देत आहेत. ज्या राजांनीं प्राप्त झालेलें प्रजापालनरूप जोखिमीचें काम सावधपणानें न करितां ऐश्वर्यांत निमग्न होऊन आपला नाश करून घेतला, ते इतिहासांत बसून राजांस सांगत आहेत कीं, काळजीनें आपला अधिकार चालवा, नाही तर आह्मांप्रमाणें वैभव घालवून अक्षय्य अपकीर्ति पावाल. सुधारलेल्या देशाचा इतिहास इतर देशांस सांगतो कीं, तुह्मांमधील लोकांनीं माझ्यांतील लोकांप्रमाणें ज्ञानसंपादन करून पराक्रम केल्यास मजप्रमाणें तुह्मी कीर्तिमान् व्हाल. भारत, रामायण, हे प्राचीन काळचे भरतखंडाचे इतिहासच होत. यांतील कथांच्या श्रवणानें शिवाजी राजाच्या

मनांत वीरश्रीनें प्रवेश केला त्यामुळें त्यानें दुष्टांचा संहार करून इतिहासांत मराठ्यांचें नांव गाजविलें. अशीं उदाहरणें इतिहासांत पुष्कळ आहेत. मनुष्याच्या आंगीं खरी योग्यता येण्यास ग्रंथावलोकन हें मोठें साधन होय.

भाग १०६

दांपत्य.

अन्योन्यस्याव्यभीचारो भवेदामरणांतिकः ॥

एष धर्मः समासेन ज्ञेयः स्त्रीपुंसयोः परः ॥ १ ॥ मनुः

सद्वर्तन कायम राहून संसारांत सुख होण्यास स्त्रीपुरुषांचें प्रेम असणें अवश्य आहे. विद्याशौर्यादि गुणांच्या योगानें धन व कीर्ति यांचा लाभ करून घेणें हें पुरुषाच्या करामतीवर आहे. परंतु सुखकारक गृहस्थिति राखणें हें बहुतांशीं स्त्रीच्याच स्वाधीन आहे. घरीं आल्यावर स्त्री प्रेमानें दोन शब्द बोलली ह्मणजे बाहेर केलेले सर्व कष्ट पुरुष विसरतो. सुस्त्रीसारखा दुसरा मित्र कोण आहे? तात्पर्य, संसारांतील सर्व सुख स्त्रीच्या चांगुलपणावर आहे. स्त्री चांगली मिळाल्यास संसारांत कितीही संकटें आलीं तरी मनुष्य त्यांतून पार पडण्याचा यत्न करील. व ती वाईट असल्यास कितीही ऐश्वर्य असलें तरी त्यास सुख होणार नाहीं.

परमेश्वरानें स्त्रीपुरुषें उत्पन्न करून उभयतांस वेगवेगळीं कृत्यें लावून दिलीं आहेत. उभयतांनीं आपापलीं कृत्यें करून संसारास शोभा आणिली पाहिजे.

* विवाहित स्त्रीपुरुषांचा संबंध.

त्यांस एकमेकांचीं कृत्ये करतां येणार नाहीत. त्यांचीं संसारांतील कृत्ये अगदीं भिन्न आहेत. उभयतांचें अस्तित्व स्वतंत्र असून अन्योन्यसापेक्ष आहे. उभयतां-शिवाय जग चालावयाचें नाही. त्याचप्रमाणें उभयतांची सुधारणा झाल्याशिवाय जगांत सुधारणेचा विस्तार व्हावयाचा नाही.

संसारास उभयतां स्त्रीपुरुषें आवश्यक आहेत; तथापि त्यांच्या शक्तीमध्ये फार अंतर आहे. पुरुष बळकट व धोटा असतो, आणि स्त्री नाजूक व भीरु असते. पुरुषामध्ये शौर्य अधिक आहे, आणि स्त्रीच्या ठार्यां मार्दव अधिक आहे. शौर्यानें मोठालीं कामे होतात परंतु संसारांतील सर्व कामांत मार्दवाची गरज लागते. दोघांचेही गुण आवश्यक आहेत. पण त्यांचा विपर्यय झाला तर दोघेही व्यर्थ होतील. धाकट्या बाजीरावासारखे भिन्ने पुरुष व झांशीच्या राणीसारख्या शूर स्त्रिया कधीं कधीं होतात, परंतु वरील सामान्य नियमाचे हे अपवाद होत.

पुरुषाचे ठार्यां विद्यादि बुद्धिमत्तेचे गुण पाहिजेत, व स्त्रीच्या ठार्यां कोमलपणा इत्यादि अन्तःकरणाचे गुण पाहिजेत. तथापि पुरुषास प्रसंगविशेषीं कोमलपणा धरिला पाहिजे, व स्त्रीसही शहाणपणानें संसार करण्यास विद्या शिकली पाहिजे. क्रूर पुरुष व मूर्ख स्त्री हीं दोघेही भयंकर होत. याकरितां स्त्री व पुरुष या उभयतांसही नीतिशिक्षण देणें आवश्यक आहे. ज्यास लोकांची दया नाही असा मनुष्य व जिच्या आंगीं ज्ञान नाही अशी स्त्री हीं दोन्हीही व्यर्थ होत. कित्येकांस असें वाटतें कीं, स्त्रियां-

सं ज्ञान प्राप्त झाल्यास त्या पुरुषांची मर्यादा ठेवणार ना-
 हीत, परंतु ही समजूत कोतेपणाची आहे. ज्ञान ही व-
 स्तु अशी आहे की, तिच्या योगाने कोणाचा तोटा व्हा-
 वयाचा नाही. लोकसमुदाय आचारसंपन्न रहाण्यास
 पुरुष व स्त्रिया हीं दोघेही सुशिक्षित पाहिजेत. स्त्री-
 च्या हातून जी गोष्ट झाली असता ती त्याज्य होत्ये
 तीच गोष्ट उघड रीतीने करण्यास पुरुषास मोकळीक
 आहे असे समजणे यासारखा मूर्खपणा दुसरा कोणताच
 नाही. स्त्रीने दुसऱ्याबरोबर नुसते भाषण केले तरी ज्यां-
 स राग येतो अशांनी तिच्या देखत यथेच्छ दुराचरण
 करणे यासारखा मनुष्यत्वास अश्लाघ्य असा दुसरा पशु-
 षणा कोणता आहे ? आपण स्वतः सदाचरणाने वागणे
 यासारखा दुसऱ्यास सदाचरण शिकविण्याचा चांगला
 मार्ग कोणताच नाही.

काहीं लोकांस असे वाटते की, स्त्रिया ह्मणजे प-
 शूसारख्या केवळ पुरुषाच्या सुखाकरिताच उत्पन्न केल्या
 आहेत. त्यामुळे ते त्यांच्या सुखाकडे तिळमात्र पहात
 नाहीत. वस्तुतः पुरुषासारखेच स्त्रीचे महत्व आहे हे
 मार्ग सांगितलेच आहे. मनूने स्त्रियांची योग्यता मोठी
 मानिली आहे:—

पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभिर्देवरैस्तथा ॥

पूज्या भूपयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः ॥ १ ॥

यत्र नार्यस्तु पूज्यंते रमंते तत्र देवताः ॥

यत्रैतास्तु न पूज्यंते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ॥ २ ॥

शोचंति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत्कुलम् ॥

न शोचंति तु यत्रैता वर्धते तद्धि सर्वदा ॥ ३ ॥

जामयो यानि गेहानि शपंत्यप्रतिपूजिताः ॥

तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति समंततः ॥ ४ ॥

तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः ॥

भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेषूत्सवेषु च ॥ ५ ॥

प्रजनार्थं महाभागाः पूजार्हा गृहदीप्तयः ॥

स्त्रियः श्रियश्च गेहेषु न विशेषोऽस्ति किंचन ॥६॥

अपत्यं धर्मकार्याणि शुश्रूषा रतिरुत्तमा ॥

दाराधीनस्तथा स्वर्गः पितृशामात्मनश्च ह ॥ ७ ॥

अर्थ.— बहुत कल्याण इच्छणारे असे जे बाप, भाऊ, पति, दीर, यांनीं स्त्रियांचा मान राखावा; व त्यांस अलंकार भूषणें द्यावीं. जेथें स्त्रियांचा मान रहातो तेथें देव संतुष्ट होतात. जेथें स्त्रियांचा मान रहात नाहीं, तेथील सर्व क्रिया निष्फळ होत. जेथें कुलस्त्रियांस दुःख होतें, तें कुल सत्वर नाश पावतें. जेथें त्यांस पीडा होत नाहीं, तेथें त्याची सर्वदा भरभराट होते. अपमानानें असंतुष्ट होऊन कुलस्त्रिया ज्या घराण्यांचें अहित इच्छितात, तीं घराणीं अवदशा पाठी-मागें लागून सर्वप्रकारें नष्ट होतात. याकरितां हितेच्छु पुरुषांनीं सणवार, लग्नकार्य, इत्यादि उत्सवांच्या वेळेस वस्त्रालंकार, उत्तम भोजन, इत्यादिकांनीं कुलस्त्रियांचा मान राखावा. चांगल्या स्त्रिया ही घराची शोभा आहे. संतति चांगली व्हावी याकरितां त्यांचा सत्कार ठेविला पाहिजे. घरामध्यें स्त्रिया आणि लक्ष्मी यांमध्ये कांहीं भेद नाहीं. संतति, धर्मकृत्य, सेवा, सुख, त्याचप्रमाणें पूर्वजांची व आपली स्वर्गप्राप्ति स्त्रियांच्या स्वाधीन आहेत.

विवाहित स्त्रीपुरुषांनीं परस्परांस सुख होईल अशा रीतीनें वागलें पाहिजे. उभयतां मिळून संसार करावयाचा आहे, तर एकमेकांच्या दोषांकडे दुर्लक्ष केलें पाहिजे, व उभयतांची संवय, स्वभाव आणि आवड, हीं एकसारखीं ठेविलीं पाहिजेत. याशिवाय संसाराचा गाडा सुरळीत चालणार नाही. ह्मणूनच मनूनें त्यांचें कर्तव्य थोडक्यांत उत्तम रीतीनें सांगितलें आहे:—

तथा नित्यं यतेयातां स्त्रीपुंसौ तु कृतक्रियौ ॥

यथा नाभिचरेतां तौ विद्युक्तावितरेतरम् ॥ १ ॥

अर्थ.— परस्परांची फुटाफूट होऊन उभयतांस त्रास होणार नाही, असा विवाहित स्त्रीपुरुषांनीं सर्वदा यत्न करावा.

भाग ११.

अनुभव.

संसारांत उपयोगीं पडण्यासारखें खरें शहाणपण शिकण्याची मुख्य शाळा अनुभव होय. ग्रंथांतरीं कितीही नीतिवचनें वाचलीं तरी प्रसंग पार पाडण्याचें शहाणपण अनुभवाशिवाय येणार नाही. जगांत टक्के टोणपे खाऊन पुष्कळ दिवस चांगल्या लोकांचा सहवास घडेल तेव्हांच मनुष्याच्या आंगीं सद्वर्तन बिंबेल.

संसारांत अनेक संकटें, विघ्नें, व मोहकप्रसंग आल्याशिवाय सद्वर्तनास दृढपणा येत नाही. एकांतवासांत वागून सद्वर्तनास पक्केपणा येणार नाही; व एकलकोंड्या

माणसाचें सद्वर्तनही निरुपयोगी आहे. सामर्थ्याप्रमाणें श्रम करून सदाचरणानें काळ घालविणें व यथार्थात्ते परोपकार करणें हें प्रत्येक मनुष्याचें काम आहे. तें जो करीत नाही, तो जगांत असला नसला सारखाच. लोकांत वागल्याशिवाय प्रपंच व परमार्थ या दोहोंचेंही वास्तविक ज्ञान होणार नाही. फार काय पण लोकांशीं वागल्याशिवाय मनुष्यास आपली योग्यतासुद्धां कळणार नाही. लोकांशीं वागण्याचा प्रसंग न पडल्यामुळें मनुष्य गर्विष्ठ, हट्टी, दुराग्रही, असा होऊन तसाच मूर्ख रहातो.

स्वतःची खरी योग्यता समजणें हेंच जगांतील सर्वांत मोठें शहाणपण होय. यापासून मनुष्याचा मोठा फायदा आहे. हें नसल्यामुळें फार नुकसान होतें. भांडणें, कडजे, द्वेष, इत्यादि सर्व गोष्टींस स्वतःचें खरें रूप न समजणें हेंच कारण होय. स्वरूपाच्या अज्ञानामुळेंच मनुष्य भवचक्रांत पडून अनेक दुःखें भोगितो. पण तो जर मी कोण, माझी योग्यता काय, मला कोणत्या प्रकारचें वर्तन हितावह आहे, वगैरे गोष्टींचा विचार करून त्याप्रमाणें वागेल तरच संसारांतून पार पडेल. आपली योग्यता काय व आपली स्थिति कोणती, आपणास कोणतें काम करितां येईल व कोणतें करितां येणार नाही, हें कळणें प्रत्येक मनुष्यास आवश्यक आहे. ज्यास अनुभवानें शहाणपणा मिळविणें असेल त्यानें नेहमी दुसऱ्यांपासून शिकलें पाहिजे. पुष्कळ अनुभव असल्यामुळें आपल्यापेक्षां जे शहाणे झाले आहेत त्यांपासून शिकण्यांत अप्रतिष्ठा आहे असें समजू नये. अनुभ-

वी मनुष्याच्या सहवासापासून कांहीं तरी फायदा झाल्याशिवाय रहाणार नाही. आंगी समंजसपणा येणे हे अनुभवाचें फळ होय. संसार ही अनुभव शिकण्याची शाळा होय, व त्यांतील अनेक विकट प्रसंग हे शिक्षक होत. हे मनुष्यास धाक दाखवून उद्योग, मनोनिग्रह, विपत्कालीं धैर्य, ऐश्वर्यांत क्षमा, जितेंद्रियता, परमेश्वरावर विश्वास, इत्यादि गुण शिकवितात. त्यांचें शिकविणें आपणांस कठिण वाटतें, परंतु तें शिकलें पाहिजे.

अनुभवानें असें कळेल कीं, कोणतेंही मोठें कृत्य तडीस नेण्यास प्रथमतः आपल्या मनाची उत्कंठा पाहिजे. महत्कार्याच्या आरंभीं संकटें येणार नाहीत अशी गोष्ट होणेंच नाही. संकटांस लाथाळून पुढें सरसावेल तोच विजयी होईल. कोलंबसानें नवीन महाद्वीपाचा शोध लावण्यास आरंभ केला तेव्हां नानाप्रकारचीं संकटें आलीं. अज्ञानी लोकांनीं हंसून त्याची टर उडविली. खलाशांनीं निराश होऊन त्यास समुद्रांत टाकण्याचा बेत केला. तथापि त्यानें धैर्य सोडिलें नाही. त्याचें धैर्य व पराक्रम हीं अद्वितीय होत. इतिहासांत या तोडीची दुसरी गोष्ट सांपडावयाची नाही. घर्षणाशिवाय चंद्रनाचा सुगंध सुटत नाही, तावल्याशिवाय सुवर्णाचें उज्वल रूप दिसत नाही, त्याचप्रमाणें संकटें प्राप्त झाल्याशिवाय सद्वर्तनाचें खरें रूप कळावयाचें नाही. संकटें सोसणें हा त्याच्या प्राप्तीचा अभ्यासच होय. जन्मापासून सर्व गोष्टी यथास्थित असून ज्यांनीं महत्तर कृत्ये केलीं अशा पुरुषांची उदाहरणें सर्व इतिहासांत

एका हाताच्या बोटांइतकीं देखील सांपडणें कठिण; परंतु पूर्वीं संकटें, विपत्ति, दारिद्र्य, यांची पीडा भोगून उदयास आलेल्या पुरुषांचीं उदाहरणें हजारों आहेत. प्रथमतःच कार्यासिद्धि झाल्यामुळें मनुष्य तेवढें काम करून आळशी होतो. परंतु वारंवार कार्यघात झाल्यानें अधिक उद्योग करून विलक्षण महत्त्वास चढतो. अशीं उदाहरणें इतिहासांत पुष्कळ आहेत. खऱ्या पराक्रमाच्या बीजावर पराजयाचें दडपण पडलें तरी त्यास पुनःपुनः धैर्याचें पाणीं मिळालें तर अंकुर आल्याशिवाय रहाणार नाही.

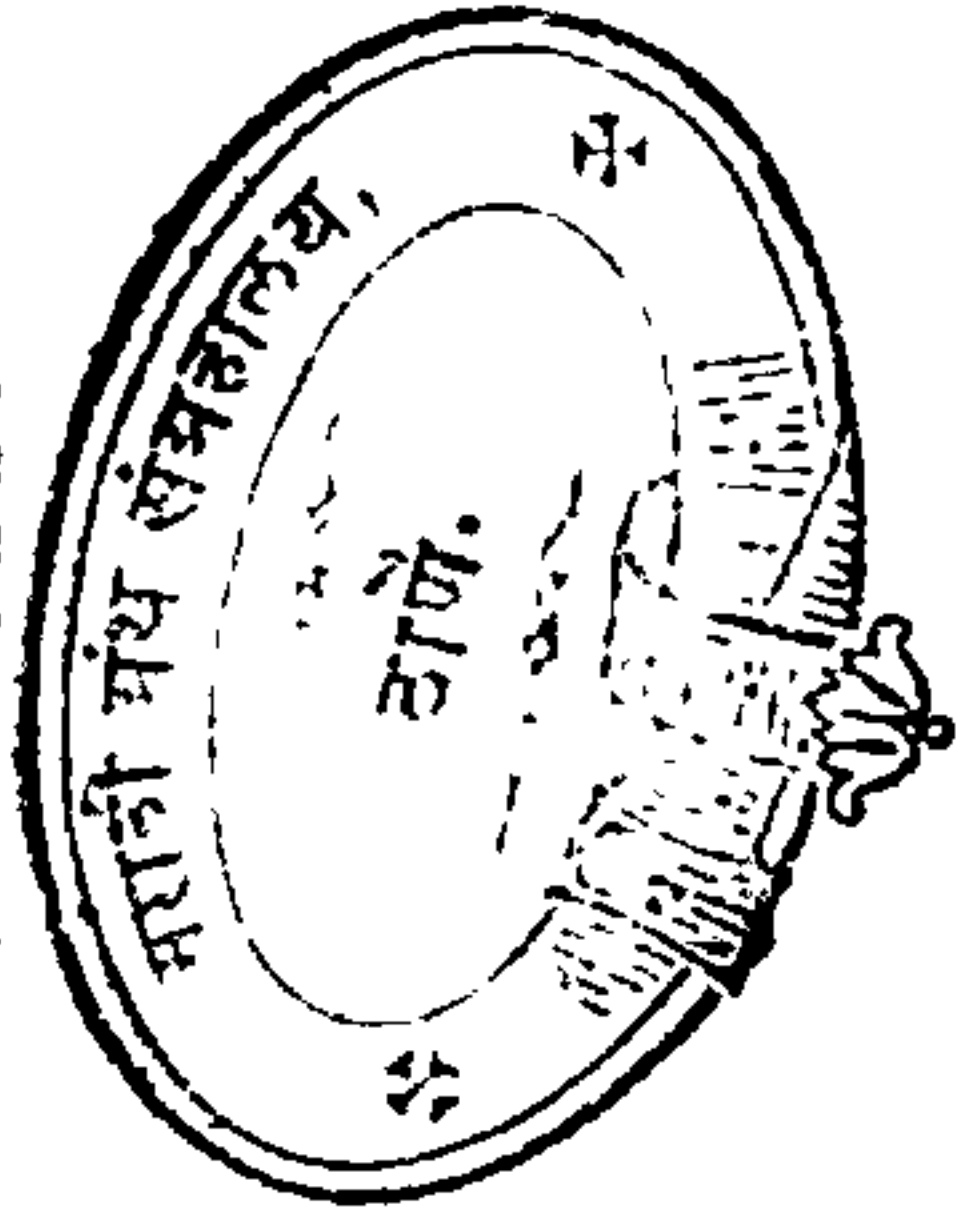
*इंग्लंडांतील हल्लींचे मुख्य प्रधान डिझरायली यांविषयीं लिहिलेली एक गोष्ट मोठी चमत्कारिक आहे. पहिल्यानें यांनीं पार्लमेंत सभेंत भाषण केलें तेव्हां त्यांस बोलतां आलें नाहीं, त्यामुळें ते खालीं बसले. त्या वेळेस लोक त्यांस हंसूं लागले तेव्हां त्यांनीं सांगितलें कीं, आज तुम्ही माझे भाषण ऐकत नाहीं, पण मी तुमच्याकडून कधीं तरी तें ऐकवीन. नंतर यांनीं असा उद्योग केला कीं, सर्व इंग्लंडांत उत्तम वक्ते होऊन हे पुष्कळ वर्षे मुख्य प्रधान आहेत.

उद्योग करणें एवढेंच मनुष्याचें काम आहे. उद्योगापासून सर्वांस सारखाच विजय मिळेल असें नाहीं. एकंदरी पाहिली तर जयापेक्षां पराजय फार. तथापि एवढें खरें आहे कीं, जय होणें असला तर उद्योगानेंच होईल, आळसानें कधींही होणार नाहीं. जगांत सुखी

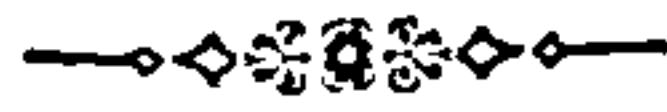
* हा लेख लिहिल्यानंतर हे गृहस्थ वारले.

किंवा दुःखी रहाणें हें आपल्या मनावर आहे. मन संतुष्ट ठेविलें तर सर्वत्र सुख आहे. असंतुष्ट असलें तर सर्व दुःखच आहे. सज्जनांस दुःख, दुर्जनांस सुख अशा चमत्कारिक गोष्टी जगांत पुष्कळ आहेत. त्यांचा पूर्वापारसंबंध आपणास कळत नाही. याकरितां परमेश्वरावर भरंवसा ठेवून सद्वर्तनां चालावें एवढेंच आपलें कर्तव्य आहे.

समाप्त.

विक्रीचीं पुस्तकें.

किंमत. टपाल.

संस्कृत.

रु.आ.रु.आ.

अन्नंभट्टकृत तर्कसंग्रह (दीपिका व इंग्रजी भाषांतर)	०-६	१
कालिदासकृत मेघदूत (मल्लिनाथकृत टीका)	०-८	१
कालिदासकृत कुमारसंभव (कित्ता)	१-८	२॥
कालिदासकृत रघुवंश (कित्ता)	२-०	४
श्रीमद्भगवद्गीता (फारच बारीक टैपांनी छापलेली)	०-५	॥
पंचरत्नी गीता (कित्ता)	०-७	१
अध्यात्मरामायण (कित्ता)	१-४	१॥
सप्तशती प्रयोगांसहित. (कित्ता)	०-५	१
शंकरानंदी गीता	५-०	८
सुभाषितरत्नभांडागारम्	३-८	५
विद्यारण्यस्वामिकृत अनुभूतिप्रकाश	२-४	२
हितोपदेश.	०-६	१
रत्नावली नाटक.	०-८	१॥
रामचन्द्रिका नाम शब्दरूपावलि:	०-४	॥
शिवतांडव स्तोत्र.	०-१	॥

प्राकृत.

वाल्मीकि रामायणाचें मराठी भाषांतर	२०-०	१-०
धर्मासिंधु (संस्कृत मूळ व मराठी भाषांतर)	६-०	६
शूद्रकमलाकर (कित्ता)	४-०	४
हरिविजय (ओवीबद्ध)	३-८	८
गरुडपुराण (कित्ता)	१-४	२
शनिमाहात्म्य (कित्ता)	०-३	१
योगवासिष्ठ प्रकरणें ६ (हिंदुस्थानी) मोठ्या टैपांनी छापलेली	१५-०	२-२

योगवासिष्ठ प्रकरणे २ मुमुक्षु व वैराग्ये (हिंदुस्थानी)	०-१४	२
ज्ञानमोदक (कित्ता).....	१-८	२
श्रीमंत पहिले बाजीराव पेशवे यांचें चरित्र.....	१-८	२
विष्णुबावा ब्रह्मचारीकृत वेदोक्तधर्मविचार	०-७	॥
आनंदराव (मुलांस बोध व करमणूक होण्याजोगी गोष्ट.)	०-३	॥
बालसंगोपन (लहान्मुलांचें स्त्रियांनीं संरक्षण कसें करावें.)	०-२	॥
दादोजी कोंडदेव आणि छत्रपति शिवाजीमहाराज....	०-६	१

हो-पुस्तकें, रोख पैसा आल्यास मुंबईत काळकादेवीच्या रस्त्यावर निर्णयसागर छापखान्यांतून रवाना करण्यांत येतील.